

נספחות

א. זרמים ומפלגות בישראל בימי הבית השני

הופעתם של זרמים חברתיים מגובשים בעלי אידיאולוגיה מיוחדת מובהקת, הנאבקים זה עם זה על מהותה הרוחנית, החברתית והמדינית של האומה היהודית ושל ארץ יהודה — עולה תחילה, בימי בית שני, בדמות מפורשת בשנים הסמוכות למלחמת החשמונאים, מלפניהם. תחילתו של המרד החשמונאי וטיבן של מלחמות החשמונאים הראשונות בגופן נעוצים במידה רבה באותה ההיאבקות שבין הזרמים הללו, שנמשכה ביהודה תקופה מסויימת, לפחות מלפני המרד החשמונאי. פלגות הללו הרי הן: א) המתיוונים, ב) החסידים, ג) הסופרים. התגבשותן של פלגות אלו, ובמיוחד של המתיוונים, הוכשרה על-ידי אותה מציאות כלל-היסטורית מדינית ותרבותית-חברתית, שאנו מכנים כיום בשם: היליניסמוס, שאף ארץ-יהודה נגררה ונכללה בתוכה.

א) מהותו של ההיליניסמוס

ההיליניסמוס במשמעו המדיני, תחילה, מקפל את התקופה שבה שלטו המלכויות המוקדוניות-יווניות בארצות המזרח, עד שלא באו הרומיים וירשו אותן מידן, כלומר מלאחר כיבושה של מלכות פרס בידי אלכסנדר (334—323 לפסה"נ) ועד לכיבוש מצרים בידי אוקטבינוס, הוא אוגוסטוס קיסר שלאחר מיכן (30 לפסה"נ). ברם במשמע תרבותי-חברתי הרי ההיליניסמוס נמשך דורות הרבה לאחר מיכן, עד להפיכתה של מלכות רומי למלכות נוצרית, עם התבססות שלטון-היחיד של קונסטנטינוס הגדול (324), ובמידה רבה אף מכאן ואילך, עד לכיבושן של ארצות-המזרח בידי האישלאם (636—640).

ההיליניסמוס במשמעו המדיני עניינו אפוא ראשונה: שלטוןן של המלכויות היווניות בעמי המזרח שנשתעבדו להן; הגדולות והמפורסמות שבהן — מלכות בית-תלמי, שעיקרה מצרים ובירתה אלכסנדריא; ומלכות בית סיליבקוס, שמרכזה — ובירתה אנטיוכיא. ברם במשמע מדיני-חברתי, הרי ההיליניסמוס פירושו אף שלטונם של היוונים בגופם על עמי-המזרח הכבושים. היוונים הללו הם שהיו, לצד אחד, משענת עיקרית, מדינית-צבאית וישובית, למלכויות; והם שנשענו, לצד שני, על המלכויות בביסוס מעמד-היתרון שלהם, בתחום הזכויות המדיניות-חברתיות והיתרונות הכלכליים לגבי המוני העמים המשועבדים. היוונים, שנהרו (ביותר בשליש הראשון של התקופה ההיליניסטית) אל ארצות המזרח, שנפתחו לפניהם לרווחה, להתיישב בתוכן, הם ששימשו חוט-השדרה של הצבא המלכותי, של הקצינות הגבוהה, של הביורוקרטיה המלכותית המסועפת; הם שהעלו מתוכם

את חוכריי המסים והמכסים הגדולים, שסיגלו לעצמם את הסחר הגדול בהיקף מרובה. הם גם שזכו במתנות שטחי קרקע גדולים מידם של המלכים והפכו בעלי אחוזות. ואף המתיישבים שבהם, הקולוניסטים במושבות הצבאיות למחצה, — שטחים נרחבים ניתנו לידם.

במשמעו התרבותי, הרי ההיליניסמוס עניינו תחילה, התפשטותה של התרבות היוונית והתערותה בארצות המזרח, שרובן נחלו תרבויות עתיקות ואיתנות מן הדורות הקדמונים, כגון מצרים, בבל, פרס, פוניקיה ויהודה. על ידי התפשטות עצומה זו הפכה ההיליניזציה קולטורה עולמית, שעיצבה בהמשך הדורות את פניה של התרבות האנושית כולה. "האירופית" — עד לימינו. והרי גלגול זה האוניברסלי, של התרבות ההיליניסטית, הוא שמעלה עיקר ערכו הכללי-היסטורי של ההיליניסמוס.

ברם ההיליניסמוס מציין גם תמורה מהותית-פנימית של ההיליניזציה הקלאסית. הבדלות התרבותית וההתנשאות, ששימשו תחילה סימן מובהק של ההיליניזציה (הלאומית) ושנתבטאו בחלוקת העולם האנושי ליסוד מובחר: ההילינים, וליסוד פחות הימנו: הברברים, בעל-כורחן נסתלקו במידה מרובה לאחר המגע המקיף והמתמיד עם עמי-המזרח בעלי תרבויות עצמיות ואיתנות. מכאן ואילך הולך ומתערה בעולם-המחשבה של האדם היווני מושג-היסוד של האדם הכולל: האנוש, עובדא היוצרת את הרקע להומאניסמוס הפושט בתקופת ההיליניסטית אצל עמי התרבות כולם.

אותה מגמה אוניברסאלית שבהיליניסמוס, הנובעת מן הגורם האובייקטיבי — מגעם והתחברותם של שני העולמות, המערב והמזרח — משמשת ביטוי אחד כולל לתהליך המקיף, המתפנה על ידינו כיום בשם סינקריטיסמוס, כלומר: עירוב התרבויות, המייחד את התקופה ההיליניסטית. המחשבה היוונית, הפילוסופית-ספיקולאטיבית ופולחני-הדת היווניים מתמזגים עם המחשבה הדתית של המזרח ועם דמויות-הפולחן ומערכת האלים המזרחיים. בסינקריטיסמוס זה, שמשמעו: ההיליניזציה, בהמשך המאה הג', ידו של היסוד ההיליני על העליונה; ובתקופה האחרונה, ימי השפל והרפיון, הכרוכים אף בשקיעה המדינית של המלכויות היווניות במזרח, תקופת הדיגינירציה (התנוונות) היחסית של ההיליניסטים, ידו של המזרח על העליונה. אותו תהליך מתמיד של עירוב-תרבויות הנ"ל מכשיר לבסוף את תקומתה של הנצרות, שמשמעה העיקרי: מיזוגה של היהדות עם ההיליניזציה.

(ב) הפוליס היוונית שבמזרח בתקופה ההיליניסטית

עיקר המרכז לחיים המדיניים, החברתיים והתרבותיים של הקיבוצים היווניים במזרח, משמשת ה"עיר"-הפוליס. הרי זו נחלת התקופה הקלאסית, שבה שימשה הפוליס בארצות-יוון ובמושבותיהן דמות מעין-יחידה של חיי-ציבור מאורגנים ועצמאיים, ונודתה עם ה"מדינה". הפוליס כללה לפנים את מלוא הסמכויות של

מדינה בת חורין ואת המכשירים הארגוניים שלה. ברוב ארצות-יוון היתה הפוליס המדינה מושתתת על יסודה של הדימוקראטיה, אם מושלמת ואם מסוייגת. הפוליס היוונית שבמלכויות ההיליניסטיות, מן הדין שישתנו פניה במידה יתירה. תחילה ניטלה הימנה, בכללה, עצמאותה המדינית, ואף-על-פי שלמראית-עין פעמים נידונה הפוליס כעין „בעלת-ברית“ למלך, ולא משועבדת וכפופה לו, כדרך שהיתה הלכה למעשה. בשנייה, אף השלטון האוטונומי-הפנימי ניטל הימנה במידה מרובה או מכרעת: ליד הנהגת העיר, שנידונה אוטונומית להלכה, מצוי היה „אסטרטג“ או: ממונה מטעם המלכות, שהכריע למעשה בענייני-העיר כולם. אף החוקה-הקונסטיטוציה של הפוליס ומערכת-המשפטים אשר לה „ניתנו“ על-ידי המלכות, כלומר: המלך קבע את דמותה האירגונית-ההנהלתית של העיר ואת אורחות-חייה הציבוריים, ולא עוד אלא שאף ההחלטות בחיי יום-יום, שקיבלו הרשויות העירוניות: אסיפת האזרחים והמועצה (הבוליה) — לא היה כוחן יפה אלא אם כן נתאשרו על-ידי המלכות.

מכל-מקום קיימו היוונים בעריהם מידה ממשית של חירות-ציבורית, של יזמה אזרחית-ציבורית פעילה, לרבות יסודות מן הדימוקראטיה, נחלת ימים עברו. והרי תפקידם החיובי הכולל של קיבוצים אלו במזרח: הפוליס היוונית שתלה את גטע האזרחות, הארגון הציבורי והיזמה הקיבוצית בכמה מן הארצות הללו, שהיו נתונות מימים ראשונים למשטר אוטוקראטי ופיאודאלי. אלא שכבר כאן יש להעמיד על-ההפרש שבין תחומין לתחומין. ישובי-הכנעניים-הפויניקיים, הגדולים שבסמוך לארץ-ישראל, ידעו ערכים אלו מלפנים, עד שלא באו היוונים למזרח. הוא הדין ארץ-ישראל היהודית, שנחלה ושמרה על מסורת של חירות אנושית וקיבוצית ושל ציבוריות פעילה ולוחמת.

הפוליס היוונית במזרח הביאה עמה אף מורשת-תרבות ומוסדי-תרבות של ההיליניזות. הגימנסיון, מרכז לתרבות גופנית של הנוער, והתיאטרון, הבמה-הדרמאטית ודרמאטית-פולחנית, מצויים היו בערים הרבה. בכמה מהן פשטו המדעים ושיגשגו, וכן השירה והאמנויות. בתקופה המאוחרת עולים אישי-מחשבה-וספרות גם בערי ארץ-ישראל, כגון גדר ואשקלון, וקרוב להניח, שגם בתחומה של הטכניקה שימשה הפוליס גורם ממריץ ומקדם במזרח. ברם הפוליס שבמזרח גם דמות שנייה לה: רובן של „הערים היווניות“ לא היו למעשה אלא ערים מזרחיות, שנתארגנו בדמותה של פוליס, עם התיישבותם של יוונים בתוכה. והרי שניטל מן העיר המזרחית דמותה הלאומית-התרבותית הראשונה: הלשון היוונית נשתלטה, דרך כלל, במוסדי הציבור והתנהלה; אף מוסדי-התרבות — לשונם ורוחם יווניות. אלא שהאזרחות הכללית וזכויות-האזרחים של תושבי העיר נהיו מכאן ואילך קניינם של היוונים בלבד, לרבות אנשי-המעמדות התקופיים הגבוהים שמן העמים הכבושים, ש„נתיוונו“, כלומר: נתקשרו עם היוונים והיו עמהם את היסוד השליט בעיר. המוני התושבים הילידים, ברובם, נדחקו אל מחוץ ליסוד-האזרחים הקבוע בחיי הפוליס והיו בחזקת „זרים“. היתה כאן מעין התחברות-שותפות בין המתיישבים היוונים, בעלי זכויות-היתר, ולבין שכבה קטנה, תקיפה משל האריסטוקראטיה

הילידית (שהמלכות וקיבוצי-היוונים בגופם לא יכלו להתעלם ממנה משבאו לבסס את שלטונם המדיני והסוציאלי בארצות-המזרח). שכר ההזדהות החברתית-תרבותית עם העם היווני השליט היתה ה"התיוונות".

והרי תחילה משמשת הפוליס היוונית גורם מפצל-מהרס לגבי הגופים הלאומיים שבמזרח: פרישתם של אנשי-המעמדות הגבוהים, "בני העלייה", שבעמים הכבושים — פירושה פעמים: כליון המציאות של עמים הללו. מסתבר שגם פנים סוציאליים-כלכליים שליליים לפוליס כלפי העמים המשוועדים. שכן לא זו בלבד, שהיוונים וה"מתיוונים" שעמהם נטלו לעצמם את מעמד-השלטון בעיר גופה, עם כל היתרונות הכלכליים שנובעים מכאן, כגון הסחר והתעשייה, אלא אף זו, ששטחים-כפריים גדולים — פעמים הרבה — נספחו ל"עיר". היוונית, והללו נתונים היו למרותה ואף לניצולתה. נמצא שיסוד "פוליס" יוונית גרר עמו תמורות-לרעה במיוחד לגבי המוני הכפריים: הכפופים מכאן ואילך למיעוט יווני-זר, או לאוליגארכיה יוונית-מזרחית, המשעבדתם, במישרין או בעקיפין, חברתית וכלכלית כאחד. ולפיכך היו החוגים התקיפים שבעמי-המזרח נושאים העיקריים של ה"התיוונות", שעה שהמוני-הילידים בכללם, אנשי המעמדות הבינוניים והנמוכים, רחוקים היו הימנה ומתנגדים לה.

(ג) יהודה בתקופה ההיליניסטית
המקורות להכרת המציאות המדינית והחברתית ביהודה בימי המלכויות היווניות, קודם למלחמת החשמונאים, מועטים הם ביותר. פרט לספר בן סירא, שנכתב כשלושים שנה קודם למרד, החשמונאים, הרי שאר כל העדויות המצטרפות מן המקורות האחרים, אין בהן כדי ממשות מרובה ומובטחת. הוא הדין כלפי ארץ-ישראל כולה (הנכרית). אלא שלאחרונה נוספו עליהן שני מקורות חשובים, המעלים לעינינו קווים חדשים מעולמה של ארץ-ישראל בתקופה הנידונית, ביותר בתחום הכלכלה, האדמיניסטרציה המלכותית והחברה: הרי הם (1) הפפירוסים של זינון¹, הנוגעים במפורש בכמה שטחים של ארץ-ישראל (ערי החוף, אדום ועבר-הירדן), (2) פפירוס Rainer². שני מקורות אלו, הבאים מימיו של תלמי פילדלפוס (247—285 לפסה"נ), אינם נוגעים במישרין ביהודה, ולפיכך ספק עד היכן אנו רשאים ללמוד מהם למציאותה של יהודה בימים הללו. ומכל-מקום וודאי שניתן לנו, על-ידם מצע חדש לאוריינטציה כללית בכמה תחומין אף לגביה.

(ד) המשטר המדיני ביהודה
מסתבר שיהודה נכללה בחינה אדמיניסטרטיבית בימי השלטון המצרי-תלמאי בגוש הכולל של "חילת סוריא ופויניקיה", כלומר: השטח שקיפל את ארץ-ישראל,

¹ צ'ריקובר, היהודים והיוונים בתקופה ההיליניסטית, עמ' 114—118; ארץ ישראל לאור הפפירוסים של זנון, תרביץ, ש"ד וש"ה.

² רוסטובצ'ב, Hellenistic World, 1941, כרך א'.

עבר הירדן, ערי הכנענים ודרומה של סוריא, ושהיווה רשות אדמיניסטרטיבית אחת. מכל־מקום הואיל ויהודה אוטונומית היתה, הרי עיקר זיקתה למלכות לא נתקיימה באמצעות האסטרטג שמשל באותה איפרכיה גדולה, אלא במישרין עם השלטון המרכזי שבאלכסנדריא. הייצוג הנורמאלי והקבוע של יהודה כלפי השלטון המלכותי מצוי היה בידיה של הרשות האוטונומית היהודית העליונה. מעמד זה נמשך אף בימי השלטון הסורי־הסליבקידי (מתחילת מאה ב' ואילך). הממשל האוטונומי של יהודה נתון היה בידיהן של שתי רשויות: הכהן הגדול והסנהדרין.

(ה) הכהן הגדול וסמכויותיו, הסנהדרין וכנסת־הגדולה בתקופה, שבה אנו דנים, שימש הכהן הגדול:

(1) ראשה הדתי של האומה. סמכות זו משמעה: זכות ההכרעה והפיקוח בתחום חייה־הדת הציבוריים של יהודה, לרבות התחיקה וההנהגה בדת ובמשפט. ברם זו כוללת אף את ראשות הפולחן בבית־המקדש והפיקוח על המקדש גופו. הואיל ובית־המקדש שימש אחד היסודות של חייה־הציבור והמדינה, הרי שכאן מצוי היה בידי הכהן הגדול בסיס למעמד־שלטוני כולל, מאליו.

(2) הכהן הגדול משמש אף ראשה המדיני־בפועל של יהודה, כלומר ראש השלטון ההנהלתי־הביצועי.

(3) הכהן הגדול שימש אף נציגה המדיני של יהודה כלפי חוץ. ראשונה לגבי המלכות השלטת, ובשניה — כלפי הגורמים המדיניים שמחוצה לה. ואין צריך לומר, שגם תפוצות ישראל רואות בו את נציגה של יהודה. אלא שהכהן הגדול אינו נציגה של יהודה האוטונומית כלפי המלכות בלבד; הריהו משמש אף נציגה של מלכות לגבי יהודה. וכאן עולה השאלה: עד היכן היתה הכהונה הגדולה נתונה למרותה של המלכות מעיקרה? בלשון אחר: כלום היה הכהן הגדול זקוק להתמנות מטעם המלכות או להתאשר על ידה? ונחלקו חכמים בדבר. רוסטובצ'יב וביקרמן סבורים, שהכהנים הגדולים נתמנו או נתאשרו בידי המלכים. שבלא כך — לא היה כוחם יפה. הללו אף זכאים היו חוקית להעבירם. שליט ואלון דוחים שיטה זו. על דעתם היו הכהנים הגדולים זוכים במעמדם בתוקף משפטי המדינה האוטונומית, שהופרו כללם על־ידי המלכויות, ולפיכך לא נזקקו למינוי, והמלכות לא היתה זכאית באורח חוקי להעבירם.

החוקה האוטונומית היהודית הסדירה את משפט הכהונה הגדולה בדרך־הירושה (עד שבא אנטיוכוס אפיפנס וכיטל ראשונה נוהג זה, על־ידי שהעביר ומינה לרצונו כהנים גדולים). ברם כמה אסמכתות במקורותינו הביאו חוקרים לידי הנחה, שדין ירושת הכהונה הגדולה לא היה מושתת בחוקת־היסוד של יהודה כמשפטי־קיים ומחייב — כעין ירושת־המלכות. היה כאן יותר מהסדר־למעשה מאשר משפטי־יסוד, שאין לבטלו עולמית. ולפיכך זכאי היה הציבור, להלכה, לבחור בכהנים־גדולים שלא מבני צדוק, ואף־על־פי שלמעשה לא ניטלה הכהונה הגדולה מידם עד לחשמונאים (וקודם לכן בידי המלכות).

הבחנה כיוצא בזה עולה אף לגבי ראשות המדינית והשלטונית-חילונית של הכהן הגדול. הבעיה היא: אותה סמכות, שאינה כלולה מעיקרה — בימי בית ראשון — בכהונה הגדולה, כלום כרוכה היא בתקופתנו, מעין-אורגאנית, בראשותו הרוחנית של הכהן הגדול, בדרך שאין להפריד ביניהן? או שמא אין כאן אלא מעין צירוף פרסונאלי גרידא? ויכולה היא בגופה, הראשות המדינית-השלטונית, להתפרד מן הרשות הרוחנית העליונה ולהינתן לאחר? מסתבר, שההנחה האחרונה — עיקר. והרי אירע מעין זה בסופה של המאה הג', כשעמד העם ונטל מן הכהן הגדול (חוניו השני) את הראשות החילונית העליונה ונתנה ליוסף בן טוביה שנתמנה $\pi\rho\sigma\sigma\tau\acute{\alpha}\tau\eta\varsigma\ \tau\omicron\upsilon\ \lambda\alpha\omicron\upsilon$ ³, ובכך נתפרדו שתי הרשויות לשעה זו מזו.

הרשות העליונה השניה הריהי הסנהדרין הגדולה. להלן עתידים אנו לדון במיוחד ובמקצת פרטות בתולדותיה של הסנהדרין ובתחומי-סמכויותיה השונים, בעיון שנייחד, ל"ארגון העצמי של היהודים". ברם כאן אין לנו לעמוד אלא על הבחנה אחת ושתיים בלבד, לשם סקירה כללית על מבנה המשטר המדיני ביהודה בימים שקדמו לחשמונאים.

הסנהדרין — וודאי, שיופיי-כוחה נתפשט על מרבית שטחי החיים הציבוריים של יהודה, ושימשה אפוא יסוד-משנה לכהן הגדול בין בתחום התחיקה ובין בתחום השלטון וההנהלה, ואף-על-פי שבעיקרה אפשר לכנותה מוסד עליון, מפקח ומייעץ. הסנהדרין היתה אף שותף לו לכהן הגדול בייצוג המדיני של יהודה כלפי המלכות ושאר הגורמים החיצוניים. דבר זה אנו למידים מן האגרת של אנטיוכוס השלישי (תחילת מאה ב')⁴ ומן התעודות של המלכים האחרים⁵. הרי שהסנהדרין מעלה עמה בכללה את יסוד הנציגות הלאומית בממשל האוטונומי העליון שביהודה.

ברם לגבי טיבה החברתי ומידת ייצוגה הממשי של האומה בתוכה — הרי מהותה של הסנהדרין אינה מחוורת. שיטה רווחת אצל ההיסטוריונים אומרת, שהסנהדרין כולה אריסטוקראטית היתה, מעין ה"זקנים" שבימי בית ראשון, כלומר, שהורכבה מ"בתי האבות" המיוחסים והשליטים שבערי-הארץ, לרבות "משפחות מיוחסות" שבכהנים. והואיל ואין המקורות, מן התקופה הגידונית, גותנים ידים לדון בפרשה זו בוודאות, הרי שאי-אפשר לדחות שיטה זו, כשם שאי-אפשר לקיימה במוחלט. דומה, שטיבה והרכבה של הסנהדרין — מורכבים היו. וודאי: היו מחבריה מן האריסטוקראטיה הרוחנית — הכהונה; הוא הדין לגבי הישובים בארץ, שהעלו כחברים בה מן החוגים המיוחסים שבתוכם. אלא שבישובים גופם נמשכה היאבקות בין מסורות של דימוקראטיה בהנהגת העיר ובחיי-הציבור לבין מגמת-השלטון של בעלי-יחס ובעלי מעמד תקיף, וקרוב להניח, שהתעצמות זו מצאה ביטוי אף בהרכבה של הסנהדרין-הגדולה, במידה שזו כללה נציגי-הערים. כמעט ברור, לדעתי על-כל-פנים, שהסנהדרין-הגדולה כללה באותם הימים יסוד ממשי וניכר של "סופרים". הללו

³ = מנהיג העם, קדמוניות יב ד.

⁴ קדמוניות יד ג ג.

⁵ בספר חשמונאים א' וב'.

(דבר שנעמוד עליו להלן ביתר פרטות) באו בכללם מאנשי האינטליגנציה העירונית (ביותר הירושלמית), הדתית והחילונית (כלומר: מבני המעמד הבינוני) וייצגו במידה מרובה את האזרחות ואת המגמות הדימוקראטיות שבעם, ומהם — אף את השכבות העממיות שבאומה: הרי שהרכב הסנהדרין, בחינה חברתית, מגוון היה. לפיכך אפשר להניח התעצמות נמשכת בין היסודות השונים המיוצגים בתוכה, ואף-על-פי שאין מקורותינו המעטים, לכאורה, משקפים היאבקות פנימית זו שבסנהדרין.

שתי רשויות אלו, הכהונה הגדולה והסנהדרין, אינן מהוות את היסודות היחידים בממשל העליון של יהודה. מסתבר שמצוי היה יסוד שלישי, שייצג ביותר את המשתית הדימוקראטי במבנה של מדינת יהודה. בחוקתה, ואף-על-פי שיותר מן המציאות הממשית התבטא בה העיקרון הקונסטיטוציוני-פורמאלי, יסוד שלישי זה הריהו: הכנסת הגדולה.

בידוע ש"הכנסת הגדולה" מוזכרת במסורת תנאים, בזיקה לתקנות-יסוד בתחום חיי-הדת הציבוריים (תפילות וברכות וכו'). ואף זה, שהמסורת מקשרתה בעזרא ונחמיה, ואף-על-פי שמושכתה עד ל"שמעון הצדיק" (ימיו של אלכסנדר הגדול), ולפיכך סבורים חכמים, ש"אנשי כנסת הגדולה" הם האישים החתומים על האמנה⁶ שפרת נחמיה והעם בענייני מקדש, מתנות הכהונה, נישואי-התערובת ושמירת השבת. ברם העיון במקורותינו, דומה, שהוא מעלה קיומה של "הכנסת הגדולה" כמציאות מעין-מתמדת, שנמשכה לפחות עד לימיו של שמעון החשמונאי, ואף-על-פי שלא פעלה ברציפות, אלא לפרקים. שהרי לא בכריתת האמנה היא בלבד פעלו נציגי האומה כולה, אלא אף בשאר הזדמנויות, בין בימיהם של עזרא ונחמיה ובין בדורות שלאחריהם. ולא עוד אלא שאף השם "כנסת גדולה", בלשון יוונית, עולה בגופו להלן. נראים דברים שהשם "כנסת גדולה" משמעו יסודית: כינוס-כלל האזרחים שביהודה, בדומה ל-*ἐκκλησία*. היוונית-האתונאית, למשל. כנסת זו היא שפעלה בהזדמנויות מיוחדות, שעה שעמד הציבור להכריע בעניינות גדולים, שהעלו הנסיבות: בתקנות ציבוריות, בהכרעות מדיניות, בשינויי-חוקה וכיוצא באלו. כנסת גדולה זו אתה מוצא למעשה: (1) ב"נתינת התורה" בידי עזרא⁷, (2) בכריתת האמנה-הנ"ל⁸, (3) בהכרעה שקיבל העם בענין נישואי-התערובת וגירוש הנשים הנכריות⁹, (4) אף במינוי שמעון החשמונאי ביד האומה ככהן גדול וכנשיא העם¹⁰ — מעשה שביסס חוקתית את המשטר החשמונאי ביהודה — נתכנסו בכנסת הגדולה של כהנים ועם וראשי אומה וזקני הארץ. (5) הוא הדין במשבר שבסוף המאה הג', כשעמד העם לשנות במשטר ולמנות את יוסף טוביה "ממונה העם" וליתן לידו סמכות מדינית-ייצוגית בפני המלכות התלמית — נתכנס העם בהר-הבית וביצעו

⁶ רשימתם בנחמיה פרק י"ג.

⁷ נחמיה פרק ח'.

⁸ עזרא פרק י"ג.

⁹ חשמונאים א' יד כח.

¹⁰ בתרגום היווני שבידינו: *συνάγωγῆ μεγάλης* [בידוע שהמקור העברי אבד].

ריפורמה זו, שלא מדעתו של חוניו (שנענה לכך בעל-כורחו). 6) וכן „הקהלה הגדולה“ ש„נתן“ נחמיה על החורים והסגנים¹¹, שנשתעבדו בבניהם של החבים להם, מסתבר שמאותו המין היתה.

כנסת הגדולה — פירושה מעיקרה, כאמור, אסיפת כלל אזרחי יהודה: ברם למעשה וודאי נמנעה אפשרות זו של התכנסות כל „ישראל“ בירושלים לדיון ולהכרעה. לפיכך אתה מוצא שתי דמויות אחרות לכנסת הגדולה: ראשונה — כינוסים של נציגי הישובים ושל באי-כוח הכהונה, לרבות בני ירושלים, כדרך שאמור במינויו של שמעון¹². וכן אנו קוראים בענין ההחלטה בדבר גירוש הנשים הנכריות: ויענו כל הקהל ויאמרו קול גדול: כן כדברך עלינו לעשות. אבל העם רב והעת גשמים ואין כוח לעמוד בחוץ והמלאכה לא ליום אחד ולא לשנים... יעמדו נא שרינו לכל הקהל וגו'¹³. שניה — אנשי-ירושלים המתכנסים להרחיב את מהווים בזעיר-אנפין מעין כנסת גדולה, והם הדנים והמכריעים בשם האומה כולה. כך אירע במינויו של יוסף בן טוביה. ומסתבר, שחזרה דמות זו של כנסת גדולה אף בימי מלחמת-החירות (66—67), שכן אותה שעה שהעם הקים ממשל-לאומי קואליציוני, החזיר לה את הדמות הראשונה שניטלה הימנה בהמשך הימים והשתיתו על רצון העם כדרך שנתבטא ב„אסיפת אנשי ירושלים“ שהכריעה בבעיות המדיניות השלטוניות הגדולות שהשעה העלתן¹⁴.

מעתה, מאחר שעמדנו על שלוש הרשויות שבמשל העליון ביהודה, מצוים אנו לעיין קצרות בטיבו הכולל של המשטר בארץ, לפי ששגור אצל החכמים לכנות אותו משטר בשם „תיאוקראטיה“ או „הירוקראטיה“ וכיוצא בזה. ברם המשטר ביהודה מורכב היה וממוזג, ואין בידינו ליתן לו שם אחד, מן הרזוחים כיום, שימצה את טיבו הכולל. הרי יש כאן ראשונה, יסוד תיאוקראטי-הירוקראטי מונארכי — בדמות הכהונה הגדולה והמצע הדתי-הפולחני שבו. ברם הסנהדרין מעלה, כאמור, נציגות לאומית, המורכבת באי-כוחה של אריסטוקראטיה, רוחנית וחילונית, לצד אחד, ונציגי האזרחות והאינטליגנציה, לצד שני, כלומר — הדימוקראטיה. ואילו הכנסת הגדולה מסמלת ביותר את המצע הדימוקראטי במשטר. ולענין המצע הדתי, בדרך שהוא כלול בתורה המקודשת כחוקתו ומשטרו של העם, הרי למעשה מצוייה היתה חירות בתיקף מרובה בין בארגון החיים הציבוריים ובין בתחום המשפט, לרבות עיצוב דמותו של הממשל העליון, חירות שנתנה ידים ליזמה לאומית-חברתית ולהתקדמות מרובה. חירות זו נשואה היתה, בעיקר, בידיהם של הסופרים וכמות שנראה להלן. מהות ממוזגת-מורכבת במשטר המדיני אתה מוצא אף במבנה המשטר הקומונאלי שביהודה בימים הללו, כלומר — בהנהגת העיר היהודית האוטונומית.

¹¹ נחמיה ה ז.

¹² חשמונאים א, סרק י"ד.

¹³ עזרא י יב—י"ד.

¹⁴ חיי יוסף פ"ב. תושבי ירושלים נראו כמייצגים את כלל תושבי הארץ.

(1) הנהגת העיר ביהודה

הידיעות שבמקורותינו אף כאן אינן מרובות, ולא מבוררות ביותר. ובעיקרון באות הן מספר בן-סירא. הרי אנו מוצאים בערים: (1) "שרים" או "ראשים" — ארכונטים $\alpha\rho\chi\omicron\nu\nu\tau\epsilon\varsigma$ (2) "גדולים" $\mu\epsilon\gamma\iota\sigma\tau\acute{\alpha}\nu\alpha\iota$ (3) שליטים $\delta\upsilon\nu\acute{\alpha}\sigma\tau\alpha\iota$ (4) מנהיגים או מנהיגי-העם, העדה $\delta\eta\mu\omicron\upsilon \acute{\epsilon}\kappa\kappa\lambda\eta\sigma\iota\alpha\varsigma$ — $\eta\gamma\omicron\upsilon\mu\epsilon\nu\omicron\iota \tau\omicron\upsilon \lambda\alpha\omicron\upsilon$. מסתבר שהללו הם-הם מנהיגי הישובים, שבידם שלטון-הביצוע. אלא שאין מחוור עד היכן מעמדם בהנהגת העיר קשור בהסכמתם או בבחירתם של האזרחים. לצד אחד נמצאנו למידיים ש"גדולים" הללו, יש ועשקו את האזרחים, וקיפחו את הדלים שבהם, וסייעו את העשירים ברשע. ברור אפוא שהללו הם בעלי-מעמד-ויחוס, שעלו לגדולה בכוח עצמם — בעיקרו של דבר — על-ידי תקיפותם הכלכלית והחברתית ובהשפעתם בחוגים המבוססים שבעיר ובתלותן של השכבות הדלות בהם, בחינה כלכלית. ואף קרוב לשער, כי "מנהיגים" הללו יש ונשענו, במישרין או בעקיפין, על המלכות ועל היסודות השליטים בירושלים. דבר זה נעמוד עליו להלן, כשנדון בסדרי האדמיניסטרציה הפינאנסית המלכותית ביהודה. והוא הדין כלפי "השופטים", המוזכרים בצוותא עם ה"ראשים" הללו, הבאים, מסתבר, אף הם מן החוגים התקיפים שבערים. והרי אנו שומעים גם עליהם, שהם מעוותים דין ועושקים את העניים ומתחברים עם העשירים להרשיע את הדלים. הרי שהמשפט ובתי-הדינים לפעמים נכבשו אף הם על-ידי ה"גדולים" או בני-מעמדם. לצד שני, אנו למידיים על ה"כנסת-העדה" ($\sigma\upsilon\nu\nu\alpha\gamma\omega\gamma\eta, \acute{\epsilon}\kappa\kappa\lambda\eta\sigma\iota\alpha$) הנושאת ונותנת בחיי הציבור. ויש שזו מוזכרת בצוותא עם "ראשי העיר" כרשות קובעת בישובים.

יתר-על-כן. אף המשפט, יש ונתון היה בידי ה"עדה" העירונית, שהיתה דנה ועונשת את העבריינים. הרי שבתי-הדינים נתונים היו במידה מרובה לידי הכנסת, ומשמעו של דבר: מצע דימוקראטי בתחומם של הדינים. רישאים אנו לסכם ולומר: ה"כנסת" — כלומר: אסיפת-אזרחים של העיר — קבעה לא-במעט בהנהגת העיר בכללה, והשלטון העירוני היה להלכה קשור בה ונתון למרותה. אלא שלמעשה סיגלו לידם בעלי המעמדות התקיפים ואנשי-היחס את השלטון, ומיעטו את דמותה של הכנסת. ואף כאן נמשכה התעצמות בין המסורת הארגונית הדימוקראטית של שכבות-העם התחתונות לבין אוליגארכיה ממונית ויחוסית, שפעמים עלה בידה להשתלט בישובים. ומכל-מקום — אותו יסוד דימוקראטי לא נתעלם לעולם. ביטוי למציאותה והשפעתה של אסיפת האזרחים אתה מוצא אף ב"בית-הכנסת" שליד תפקידו המפורסם: תפילה בציבור, הרי היה משמש הבית הציבורי שבעיר, לצורכי כינוסיהם של האזרחים, הדנים בכלל ענייני הרבים הנוגעים בעיר ובתחומה.

(2) דמותה החברתית של ירושלים

בתקופה שקדמה לחשמונאים, כבתקופות אחרות מימי בית שני, שימשה ירושלים נקודת-מוקד לתנועות הרוחניות והמדיניות שבעם, ומעין אספקלריא מרוכזת לחיי האומה והמדינה כולם. ירושלים הכרך אינה משמשת בירת-המדינה

בלבד, כלומר: מרכז החיים המדיניים והשלטון. הרי היא עושה תפקידים מכריעים רבים בארץ יהודה. תחילה — על־ידי בית־המקדש, המפרנס את עולמה הרוחני־הדתי של הארץ. עלייתם של בני־הארץ לירושלים בשלושת הרגלים סייעה להגברת זיקתם וקשריהם של האזרחים והישובים במטרופולין, אותה זיקה שנתגבשה בין בני המדינה לבין ירושלים, משמעה ממילא אף כלכלית במידה ממשית. אלא שהמקדש משמש אף מעין בריח־תיכון, המקשר בין העם שביהודה לבין התפוצות הרבות. הקהילות שבמצרים, סוריא, בבל, פרס ואסיה הקטנה וארצות אחרות — זיקתן המתמדת לארץ־ישראל הוכשרה ריאלית ביותר על־ידי המקדש, בין על־ידי עלייה לרגלים, שאף אם היתה עראית, מכל־מקום היוותה ממשות רווחת, ובין על־ידי „שליחת מתנות“ להיכל (או שמא בדרך של קבע: על־ידי התרומה השנתית של מחצית השקל?). הואיל ואוצר־המקדש שימש למעשה אוצר־העם והמדינה, הרי שבכך נתייסדה זיקתם המדינית־הממשית של בני התפוצות לארץ־יהודה, כביכול מעין־אזרחי המדינה היושבים מחוצה לה.

ירושלים היוותה גם מרכז כלכלי ליהודה כולה, תחילה, הרי היתה ירושלים עורק ראשי לסחר הפנימי שבארץ, צומת־הדרכים ממזרח למערב ומדרום לצפון. בשניה — ריכזה במידה מכרעת את הסחר החיצוני, היבוא והיצוא, למדינות אחרות ואל מעבר־לים. ירושלים שימשה אף מרכז עיקרי לאומנויות, בעלי־מלאכה, וביותר במלאכות העדינות והמפותחות, נתרכזו בירושלים, ומשם נפוצה תוצרתם על פני הארץ. ואין צריך לומר, שירושלים היתה המרכז לחיים הרוחניים, האינטלקטואליים והספרותיים שביהודה. כאן מצויות היו חבורות של חכמים וסופרים, בתי־אולפן ובתי־וועד, שהשפעתם נתרווחה בארץ כולה, לרבות ארצות־הגולה. כאן נערכו והותקנו ה„ספרים“ הקדמונים, ספרי נבואה וחכמה, וכאן נכתבו עברית — ולמקצת אף ארמית — ספרים חדשים על־ידי חכמי־הדורות, שנתקבלו בעם ושנתבעו אף על־ידי בני־התפוצות, שתרגמום יוונית (או ארמית), וקיבלום ככתבי־הקודש.

(ח) היסודות החברתיים בירושלים.

1) הכהונה הגדולה — משמעה: אותן משפחות מיוחסות וגדולות שבכהונה, שמהן יצאו לא רק הכהנים הגדולים, אלא אף רבי־הכהונה, ששימשו ממונים קבועים במקדש ובהנהלתו, כגון הסגן, האמרכלים, הגזברים וכיוצא בהם. אומה היה משענם הכלכלי? ראשונה, וודאי הם ששלטו בהרבה ב„אוצר“ וב„לשכה“, שלתוכם הובאו „התרומות והמעשרות“ מערי־הארץ. בשניה, הואיל והסיקות על הממון שבמקדש נתון היה בידם, אפשר שנטלו שכרם אף במעות. כלום היו מהם בעלי־קרקות? אין לומר דבר מוכרע לגבי הימים הנידונים. משפחות הכהונה הגדולה נהגו להתחתן עם האריסטוקרטיה האזרחית, בעלי הנכסים ובעלי־מעמד בירושלים, כגון משפחת בני־טוביה (בימי נחמיה ובתקופה ההיליניסטית).

2) האריסטוקרטיה המדינית־פיננסית. בדור ובדורותיים שקדמו לחשמונאים, הרי האריסטוקרטיה מיוצגת בעיקר בדמות המשפחה המסועפת של בני טוביה, משענם הכלכלי של בני בית־אב זה כפול היה: א) האחוזות. הללו

עיקרון מצויות היו מחוץ ליהודה, בעבר-הירדן (עמון). עובדא זו הוסיפה להם חיזוק מעמד, אי-תלות כלכלית ביהודה. ב) הללו ריכזו בידיהם את הגיבוי והפיקוח של המסים והמכסים ביהודה ובארצות הסמוכות (עבר-הירדן הנכרית ופויניקיה וחילת סוריא). מסתבר, שבידי שני החוגים הללו היו גם במידה רבה המשרות הגבוהות שבאדמיניסטרציה העירונית בירושלים.

3) פקידים-הסינאסים הגבוהים. ודאי רבים מן הפקידות הגבוהות שעסקו בעיקר בגיבוי המסים והמכסים ושנתונים היו למרותם של בני-טוביה, ישבו בירושלים והיוו יסוד תקיף וניכר בעיר.

4) הסוחרים הגדולים שריכזו בידם את הפיקוח על הסחר הפנימי והחיצוני. הללו, מסתבר, קשורים היו ביסוד השליט שהזכרנו, הואיל והסחר הותנה בהרבה על-ידי שיטת-המכסים הנהוגה כלפי מצרכי-הסחר. ולפי שלמדנו ביותר מן הפירוסיים של זינון על הקשרים המסחריים הנמרצים והמגוונים שבין ארץ-ישראל (ששימשה אף לסחר-המעבר) לבין מצרים ופויניקיה, סוריא ואסיה הקטנה, הרי שאנו מצוים לייחס גם לירושלים ולסוחריה בתקופה הגידונית ערך מרובה בתחום הסחר הימי הבין-לאומי. וביותר משעה שבני-טוביה זכו לעצמם (וזיכו בכך את יהודה) בפיקוח על הנמלים הגדולים של ארץ-ישראל (עזה, אשקלון ועוד), ששימשו את הסחר הגדול, בדמות השליטה מטעם המלכות למערכת-המכסים שבהן. אבל אף בסחר היבשתי אתה מוצא בדור שלפני החשמונאים – שיירות, מעין חברות של סוחרים, המפליגות למרחקים לצורכי המשא-והמתן. הללו שימשו את הסחר שעם ארץ-הנבטים ושאר ארצות-ערב.

5) הכהנים ההדיוטות והלויים. הללו, כלומר: השכבות הבינוניות והתחתונות שבכהונה, – כלכלתם תלויה במישרין במידה מרובה בתרומות ומעשרות, כלומר: בסעד אנשי-העם, שהועלה למעשה בדרך ההתנדבות שבמצוות ולא בכפייה מטעם המדינה. תפקידם – קודם-כל: עבודת המקדש; הכהנים – בפולחן במישרין, והלויים כאנשי משמרת למקדש וכ"משוררים". בתפקידם השירי-הפולחני פיתחו הלויים את אומנות-הנגינה והפיוט הדתי: השיר הילי. מבחינת תפקידם זה יש לראותם כבעלי אומנות לעצמה, שהשפעתה בירושלים וביהודה רבה היתה בחוגים הנרחבים שבעם. יתר-על-כן – כ"פרוליטריון" שבכהונה, נתנו הלויים ביטוי לאידיאות חברתיות-דתיות עממיות, וקרוב לייחס להם במידה של ממש את המגמות הסוציאליות-פולמוסיות ומוסריות-דתיות שבתהלים, המכוונות כנגד השליטים והעשירים ה"רשעים", ולזכותם של "ישרי-הלב" ו"נקיי-הכפיים" ו"תמימי הדרך". מן הלויים והכהנים ההדיוטות באו אף "סופרים" ו"מורים", לרבות "שופטים" בעם. הללו נצמדו לשכבות העממיות שבאומה, שימשו להם פה ומורי-דרך.

6) האומנים, בעלי-המלאכה. מספר בן-סירא, לרבות אגרת אריסטיאס, אנו למידים על ריבוי בעלי-האומנויות בירושלים ועל מעמדם התקיף בעיר. קרוב לשער, כי שימשה העיר מרכז עיקרי לאומנויות לארץ כולה. אומנים הללו הרי הם בעלי-מלאכה עצמאיים, ולהם כלי-אומנויות משלהם, המתקשרים במישרין עם הצרכנים-הלקוחות, או עם המזמינים-המתווכים שבערים ובכפרים. רובם מנויים, לערך

מעמד־חשיבותם, לפי הסדר בבן סירא¹⁵: 1) חֲרָשֵׁי־חֶשֶׁב — אומנים במלאכת המתכות העדינות ואבני־יקר: גלפים, פִּתְחִים; 2) צורפי זהב וכסף: זֹהָבִים־פְּסָפִים; 3) רוקמים — באריגי־יקר; 4) נפחים; 5) יוצרים־קדרים; 6) נגרים — חרשי עץ; 7) הבנאים; 8) ודאי אף בְּשָׁמִים־פְּטָמִים.

הרוקמים, הפטמים, הזהבים והכספים קשורים היו במידה רבה בעבודת בית־המקדש, ששימש גורם לא־בטל בפיתוחן של האומנויות ובמעמדם המבוסס של האומנים (הוא הדין — הבנאים). בעלי־אומנויות הללו ודאי מאוגדים היו באיגודי־אומנים. והרי כבר לימיו של נחמיה אנו שומעים על הצורפים שבנו בחומה כחטיבה לעצמה¹⁶. כיוצא בהם היו אף ה"רוכלים" מאוגדים באיגוד משלהם.

9) הַתְּגָרִים — הרוכלים¹⁷, והם הסוחרים הבינוניים והקטנים, לרבות החנוונים, המזכרים הרבה בספר בן־סירא, אף הם שימשו יסוד ניכר בעיר. וכבר ראינו את הרוכלים מאוגדים באיגוד מקצועי.

10) הַאִיכָרִים. עם כל טיבה ה"כרכי" של ירושלים ישבו בה ובפרווריה איכרים בעלי קרקע משלהם וביותר בעלי גינות. קרוב להניח שהללו לא היו מועטים כלל.

11) פּוֹעֲלִים. גם פועלים שכירים מוזכרים בירושלים. מהם ודאי ששימשו את בעלי־האומנויות, ומהם, מסתבר, חקלאים, שנשפרו לבעלי־הקרקעות, אם לשעה, לימי עונות העבודה החקלאית, ואם לעולם.

12) עֲבָדִים. גם הם מוזכרים הרבה בספר בן־סירא. מצבם בירושלים ובארץ לא היה משובח במידה יתירה ממצבם של העבדים אצל אומות העולם. אמנם, אותו סופר תובע נוהג של מתינות כלפיהם מצד בעליהם, לרבות תגמול של שחרור לעבד המהוגן והשוקד, ואף ממליץ הוא על יחס אנושי כלפיהם ל"אהבם כנפשו" וכקרוב, אלא שתביעה זו מנומקת בהבחנה הפראקטית־אקונומית: שלא ינוצל כוח־העבודה של העבדים במידה מוגזמת ויימצאו הבעלים מפסידים, ועוד שהעבדים יזדרזו לעשות את עבודתם באמונה על־ידי סיפויי־התגמולין ותקוות השחרור הנכסף. ואין תימה, שגם בירושלים מצויים היו עבדים בורחים, ואימת בריחתם מוטלת היתה על הבעלים. מסתבר, שעבדים אלו שימשו בעיקרם לשירות ביתי ואישי, על־כל־פנים אין רמז לימינו על עיסוקם של עבדים בחקלאות. ברם שמא היו מהם אומנים בעלי־מקצוע, שנתעסקו אף בתעשייה, לרבות אנשים־משפיליים, ששימשו "סופרים"־פקידים ושליחים־נציגים של בעליהם? מה היה טיבם הלאומי של העבדים הללו? כלום היו יהודים שנשתעבדו בארץ או בחוץ־לארץ — ונקנו בידי אנשי־יהודה? או שמא עבדים כנעניים גויים?

רווחת מחלוקת אצל החוקרים על ה"עבודת העברית" אצל ישראל בימי בית שני בכללם. יש שמודים במציאות זו ויש שכופרים בה. מסתבר שמלאחר נחמיה,

¹⁵ פרק לח כו—מו.

¹⁶ נחמיה ג ה, לא, לב.

¹⁷ נחמיה ג לב.

שהפקיע את שיעבוד־הגוף של החייבים לבעלי־חובות¹⁸, הלכה העבדות היהודית ונתמעטה ובטלה לגמרי. מכאן ואילך אין למעשה רמז של ממש למציאות של עבדות עברית בארץ־ישראל היהודית לכל ימי בית שני¹⁹. עבדים אלו אינם אפוא אלא גויים. ברם לפחות רבים מהם גרים היו למחצה: קיימו מצוות הרבה כישראל, ובכך אף נתערו בחיי־הדת הציבוריים של האומה, ולבשו דמות חברתית־יהודית. ואין לפקפק בכך שמהם, לאחר שנשתחררו, נוספו על הגוף הלאומי ונטמעו בתוכו. ודאי מצויים היו אף בימינו אלו „עבדי המקדש“, בדמות ה„נתינים“ — כלומר: „עבדים ציבוריים“, שעבדו לשירותים מסויימים בבית־המקדש, או „עבדי כהנים“ ששימשו אף הם בדומה לכך. מעמדם הם משופח היה משל העבדים הפרטיים, כשם שאף אצל אומות־העולם (היוונים, למשל), עדיפים היו „עבדי הציבור“ מן האחרים. (13) הסופרים הם המתווים את שכבת האינטליגנציה בעם, שנרכזה בעיקר בירושלים. לא נעמוד כאן על ה„סופרים“ בתורת גוף ציבורי מאורגן — מעין מפלגה הנושאת עמה אידיאולוגיה חברתית־מדינית ורוחנית־לאומית מיוחדת. אין אנו עסוקים כאן ב„סופרים“ אלא מבחינת תפקידם המקצועי ומעמדם החברתי בירושלים וביהודה. המקור העיקרי המעלה לידינו ידיעות לא־מועטות על הסופרים, קודם לחשמונאים, משמש שוב ספר בן־סירא. ולא זו בלבד, שהוא מעיד בפנינו על עולמם של אלו בכללו, אלא אף זו: המחבר עצמו וספרו מהווים אספקלריא מוחשית לכך, לפי שבן־סירא אחד מן הסופרים בירושלים היה, ואף אם אין הוא מייצג, מסתבר, אלא חוג אחד מסויים משלהם. ברם מסורת־התנאים מעלה ידיעות מסויימות על הסופרים הקדמונים, המשלימה ומגוונת את דמותם של אלו. ולמקצת — אף ספרי ה„חשמונאים“. הכלל: הסופרים הם אנשי הדעת וההשכלה קודם־כל בתחום הספרות הלאומית. ה„נבואה“, ה„תורה“, ה„חכמה“ וה„שיר התהילי“ — הליריקה הדתית — הם־הם ענפי הדעת, שהסופרים כולם למיניהם רכשו ונתמחו בהם. הגדולים שבסופרים מטפחים ענפים אלו ביצירתם הספרותית, כבן־סירא, וביותר — בתחום ה„חכמה“. הסופרים קונים גם דעת־חיים, על־ידי הגייתם־התבוננותם באדם ובחברה, על־ידי מגע־ומשאם עם איש־הציבור הפעילים, ועל־ידי שיתופם עצמם בחיי־ציבור ואומה. ולמעלה מזה: הסופר „נוסע בארצות זרות“, ולומד בכך להכיר את תרבותם ובעיותיהם של ממלכות ושל עמים רבים. הרי אפוא יסוד הדעת השימושית והמעשית של הסופר בתחומי מדיניות וחברה. מן הסופרים היו שלמדו לשון יוונית, לרבות, מסתבר, המדעים והספרות של היוונים.

תפקידם של הסופרים בציבור: תחילה הם ה„משרתים את הגדולים והעומדים לפני שרים“, כלומר: משמשים כמזכירים, יועצים וכיוצא בזה אצל הרשויות האוטו־נומיות בירושלים ובערי־השדה. בשניה, הריהם פועלים באותם החוגים המקשרים בין המלכות לבין יהודה, כלומר בתחום המנגנון המדיני. ובוודאי היו מהם, ששימשו

¹⁸ נחמיה ה א—יג.

¹⁹ גם המסורת התנאית מעידה על ביטולה של העבדות העברית בימי הבית השני

(ערכין כט א וש"ג).

גם במשרדי הרשויות הפינאנסיות, אצל המוכסים הגדולים והבינוניים, ובשלישית, מצויים „סופרי המקדש“. מן הסופרים באים רבים מן השופטים בעם, בין אם אלו מתמנים בידי השלטון המדיני, המצוי בידי החוגים החקייפים, בעלי הממון והיחס, ובין אם הם נבחרים מטעם הכנסת. ודאי פשר היה הסופר במקרים הרבה לשמש דיין מומחה בתורת בעל ההשפלה המקצועית, ולעולם נצטרך הציבור להיזקק להם בדינים. והיו סופרים — ראשי בתי-אולפן, כלומר: בתי-מדרשות לנוער, לתלמוד ה„חכמה“ והנביאים, ומהם, כאמור, גם כותבי ספרים לרבים.

מעמדו של הסופר היה בכללו נכבד ונערץ ומבוסס בעם שבירושלים. ברם מסתבר שעלינו להבחין הבחנה עיקרית בין שני יסודות שבעולם הסופרים. היסוד האחד בא, כנראה, מן המעמדות הגבוהים, מן האריסטוקראטיה הכהנית והחילונית, ומהחוג העליון, המדיני והפינאנסי, או מחוגים קרובים להם. הללו — גברה בעולםם הבחינה השימושית-המדינית שבהשפלה וברעת; אף אוצרם העיוני-הספרותי מרוכז היה בעיקרו בספרות ה„חכמה“. והוא הדין ההשפלה היוזנית, שהיוותה נכס חשוב בנחלתם המקצועית. תפקידם המכריע: פקידות-מדיני ומשפטי. היסוד השני — ייצג את השכבות הבינוניות, האזרחיות העממיות. הסופרים הללו — עיקר מצעם ההשפלתי: הנחלה הספרותית הלאומית ואף פעילותם משוקעת בעיקר בטיפוח הספרות הזאת, ביותר בהוראה שבעל-פה, בין ל„תלמידי-חכמים“ בבתי-וועד ואולפן ובין בשכבות הנרחבות שבעם. מהם באים גם השופטים. הללו הם שמעלים ומפיצים רעיונות חדשים בעולם המחשבה הדתית והחברתית, ומשמשים נושאי-ההתקדמות התרבותית-עממית, כשהם יונקים מקרקע המחשבה הלאומית ונדבקים אליה. הרי הם הסופרים שבמסורת התנאים, המשמשים דמות ראשית לפרושים שלאחריהם. בין שני יסודות אלו של סופרים נמשכה היאבקות, המשקפת אותה התעצמות שבין אריסטוקראטיה ואוליגארכיה בתחומים האחרים, ואף-על-פי ששניהם נאחזו במצע משותף אחד. ולפיכך לא יכלה היאבקות זו ללבוש בימים כתיקונם צורה חריפה ביותר. ואולם בימי משבר כולל — עתידה היתה ניגודיות זו להתגלות ולשמש סימן-היכר לעולמות נפרדים.

ט) ההתייחנות ביהודה

תנועת ההתייחנות ביהודה כרוכה באחד המאורעות הגדולים בתולדות ישראל, המשמש נקודת-משבר ומפנה בחיי-האומה, הלא הוא גזירת הכליין הרוחני הלאומי, שגזרה מלכות יוון בימי ה„שמד“ וההתקוממות שהעלה העם, תחילה בדמות הגבורה הפאסיבית: קידוש השם, ולאחריה — בדמות מלחמת השחרור, שלאחר גלגולים הרבה הביאה את האומה לידי שיא-ההתגלות של כוחותיה היוצרים בכל התחומים. לאותו מאבק-דמים שעם המלכות מצטרפת, לכאורה, כבר בשלביו הראשונים, התעצמות קשה ורב-ת-דמים אף היא, עם כתימת-התחנות. הללו נראים בעיני הלוחמים כמסייעים את השלטון האויב (המשעבד-הנוקם) וככלי-שרת-והכשרה מעיקרם בידי המלכות בהתנפלותה להטיל את הסמיעה על האומה בזרוע.

דמותם של המתיוונים עולה אפוא מן המקורות הספרותיים (כולם נכתבו אם בידי „חסידים“, יריביהם משנאיהם, ואם בידי אנשי „בית-חשמונאי“ המושלים בעם, שהורידו את בעלי-השררה המתיוונים מכסאותם) והיא מחזרת כאילו בתכלית: הלא הם „מרשיעי-ברית“ ו„הפושעים בעם“, המבקשים לכלות ולהטמיע את האומה, תובעים לבגוד „בתורה ובארץ אבות“, ו„להיפך הילינים“, מזרזים את המלכות לעשות את ירושלים עיר יוונית ומכשירים את רצונה ונסיונה של זו לעקור את היהדות במושלם. אף לאחר שהאומה מכשילה נסיונה זה של המלכות וכובשת לעצמה את חירותה ועצמאותה התרבותית-הלאומית, לרבות המדינית בשיעור מרובה, הרי המתיוונים מוסיפים להתנפל בעם ונלחמים לצד הגויים, גייסותיה של יוון, נגד האומה.

ברם דמות סכימאטית-פשטנית זו, ספק אם היא תולמת אמיתה של ההתיוונות וספק אם היא מעלה את מגמתה ומשמעותה העיקריות. להלן יהא מוטל עלינו לנסות ולהבהיר במידת האפשר את עיקר מהותה של ההתיוונות, על גלגוליה בימי מלחמת-החירות החשמונאית ולפניהם. אלא שקודם לכן אנו מצווים לעיין שעה קלה בפרשה אחת, שדילגנו עליה. אחת מן הסגולות המייחדות את ההתיוונות והמתבלטות ביותר וודאי היא ההישענות על המלכות והמגמה לקיים ולחזק את מעמדה השלטוני ביהודה. מגמה זו היא שקבעה בהרבה לרקימת אותה דמות-דיוקני אפלה מוחלטת, שהלוחמים החשמונאים שיוו להם למתיוונים.

מהו אפוא טיבו הריאלי של השלטון המלכותי-ההיליניסטי ביהודה, וכיצד הורגשה מציאותו התדירית בחיי האזרח ביהודה, וביותר האי-כר היהודי, שהיווה רוב מניינו המכריע של העם? — רשאים אנו להשיב על כך בדומה לתשובה הבאה: אפ בימים כתיקונם זיכתה המלכות את יהודה, בתחום המדיני-פנימי והתרבותי, במידה גדולה של חירות ואוטונומיה. הרי היה השעבוד הפינאנסי-הכלכלי, שהטילה על הארץ, קשה מנשוא ובמיוחד — לאיש-האדמה. שעבוד זה מתבטא בעיקרו במעמסת המסים הכבדים, שרבצה ביותר על עובדי-הקרקע.

בידינו שני מקורות עיקריים להכרת מערכת המסים ביהודה בתקופתנו: (1) אגרת אנטיוכוס השלישי (תחילת מאה ב' 20); (2) אגרת דימיטריוס המלך ליונתן²¹. מצטרפים להם שני מקורות טפלים: (א) סיפורו של יוספוס²² על יוסף בן טוביה; (ב) פפירוס ריינר (הנוגע במפורש ב„חילת-סוריא“ ואינו מזכיר את יהודה לעצמה). שני המקורות האחרונים עשויים לפרש את הראשונים, ולא להוסיף עליהם דברים הרבה של ממש. פירטנו את המקורות לענין המסים, לפי שלגבי השני שבהם עולה בעייה היסטורית-כרונולוגית, שנתחלקו בה חכמים האחרונים, עד היכן אפשר ללמוד מאותו מקור על הימים שקדמו למרד החשמונאים, והוא דבר שנדון בו קצרות להלן.

²⁰ קדמוניות היהודים יב יג ג.

²¹ חשמונאים א' י כט—לב.

²² קדמוניות ספר יב.

ואלו הם המסים המפורשים במקורותינו:

(1) מס־הגולגולת נזכר אצל אנטיוכוס השלישי בלבד. שיעורו בממון אינו ידוע. ונחלקו החוקרים: אם מצוי היה מס זה אף בימיהם של התלמיים ביהודה, או שמא נתחדש על־ידי המלכות הסילבקידית? שאלה זו כרוכה במחלוקת־חכמים אם היה מס־הגולגולת מצוי אף במצרים בתקופה ההיליניסטית, או שמא נתחדש תחילה על־ידי הרומאים בימיו של אוגוסטוס? קשה להכריע בדבר, ואף־על־פי שדעתי נוטה אחרי הסברא, שמס־הגולגולת מצוי היה במלכות מצרים בסופה של מאה ג', וממילא קיים היה גם ביהודה מלפני כיבושה בידי הסורים.

(2) מס־הכלילא — *στέρφανος* — מוזכר בשני המקורות העיקריים. מעיקרו הרי הוא מעין תרומה של נדבה בימי גנוסיא ונצחון של המלכים; אלא שהוא הופך מס של חובה למעשה, שכובדו מרובה וגיבויו קשה, ביחוד מפני השרירות שבו.

(3) מס־המלח מוזכר באגרת דימטריוס. מונהג היה בין במצרים ההיליניסטית ובין במלכות סוריא. עניינו: סכום כולל קבוע לגולגולת, שכל אזרח חייב היה להעלות למלכות מדי שנה, ותשלום נוסף לכל כמות של מלח, שנקנה על־ידי הצרכנים. מס זה, מסתבר, מיוסד היה על זכות־המונופולין שנטלה המלכות לעצמה בתעשיית המלח וממפרו ועל משפט־הבעלות שזו תבעה לעצמה על מכרות־המלח כולם.

(4) מס־הקרקע (הדגן). מאגרתו של דימטריוס נמצאו למידיים, שמידת המס — שלישי־היבול בתבואה.

(5) מס־פרי־העץ. מאותה תעודה מוכח, שגודלו כשיעור מחצית היבול.

(6) באותה אגרת מוזכרים אף ה"מעשרות". פפירוס ריינר מדבר בעשירית יבול הצאן המשתלמת למלכות ב"חילת סוריא ופויניקיא". רשאים אנו לפרש מעשרות אלו שאף הם ניטלו מן הבהמה הגסה והדקה.

בתעודה הנ"ל הוזכרו אף "שאר המסים", שאין אנו יודעים מה טיבם, וה"מכסים", שאף הם אינם ברורים לנו לגבי יהודה, ואף־על־פי שוודאי לא היו מעטים כלל ועיקר.

את שמזדקר לעין ונראה מתמיה ביותר הריהו עוצם המסים המוטלים על עובדי־האדמה: שלישי התבואה ומחצית פרי־האילנות!

עובדא זו היא שגרמה לו לביקרמן²³ להעלות שיטתו, שמסים אלו, המוזכרים באגרתו של דימטריוס המלך, לא נתקיימו בימים שלפני המרד החשמונאי, אלא שהוטלו, בשיעור החמור, עם המרידה במלכות כעונש על העבריינים; ולפיכך אין ללמוד מכאן על טיב השעבוד הכלכלי, שנשתקעה לתוכה יהודה בימים כתיקנם בידי המלכות ההיליניסטית. ברם כבר חלק עליו רוסטובציב²⁴, הסבור, שמסים אלו מצויים היו ביהודה בשיעורם החמור אף בימים שקדמו לחשמונאים. ומסתבר שהדין עמו.

כלום מתפרש גודלם של מסי־הקרקע דווקא מתוך הנחה, שאדמת־יהודה נידונה

²³ *Institutions des Séleucides*, עמ' 179.

²⁴ *Hellenistic World*, 1941, עמ' 464.

אדמת-המלכות, כזו של מצרים גופה, בימיהם של התלמיים, והאיכרים כ"אריסי המלכות" נטולי-בעלות בקרקע שלהם? כך סבור צ'ריקובר מתוך שמצינו קרקעות של בית ענת בגליל, נתונות ב"מתנה" על-ידי תלמי-פילדלפוס לשרה-הכספים שלה, אפולוניוס, ואיכריהם מעלים שיעור מן יכולם לזינון שלוחו. ברם כבר פיקפקו — רוטטובציב ואחרים — בהיקש זה שמן הגליל על יהודה וממקום אחד על הגליל כולה, שהרי יהודה אוטונומית היתה, מה שאין כן הגליל שלא זכה למעמד זה. מכל-מקום אף בלא קונסטרוקציה משפטית-מדינית זו, יכולה היתה המלכות לנצל את האיכרים שביהודה ולהטיל עליהם שעבוד ממוני, בדומה לזה של איכרי מצרים (ואיכרי ארצות-המזרח האחרות שבידי מלכות סוריא).

עובדא זו דייה לפרש לנו מעיקרה: מה היה מעמדם של עובדי-האדמה היהודים בימי השלטון היווני, ומה היה יחסם למלכות הזרה. היא אף עשויה לבאר את השתתפותם של האיכרים ביהודה בהתמרדות, שהעלו ה"חסידים", ובמלחמות החשמונאים, שאף אם גורמן הישיר מצוי היה בתחום הרוחני-התרבותי, הווי השעבוד הכלכלי שימש יסוד קובע וממריץ במאורעות הללו, שהאיכרות גטלה בה חלק בראש.

לתוספת-הערכה של השתתפות האיכרים ואחרים מן השכבות האזרחיות-העממיות שביהודה בהיאבקות עם המתיוונים, מתוך זיקה להתעצמות עם המלכות, וביותר להערכתה של ההתיוונות מבחינה סוציאלית-מעמדית ושיעור כוחה בארץ — ראוי לעמוד קצרות על בעיית טיב-הארגון של הפיקוח על המסים והמכסים ביהודה ודרכי גיבוים.

כבר ראינו, שהמנגנון העליון והמרכזי בתחום הנידון מצוי היה בירושלים ונתון היה בדורותיים שקדמו לחשמונאים בידי משפחת בן-טוביה וחוגים המקורביים השותפים לה. כיצד נתארגנה מערכת-פיקוח זו בישובים ובכפרים? השאלה עולה תחילה מתוך הפפירוסים של זינון. באלו המדברים בארץ-ישראל (אדום ועוד) ולא ביהודה במפורש, מוזכרים פקידים סינאנסיים של המלכות, בצירוף לשופטים וקציני-צבא וכיוצא בהם בשיעור ניכר. כלום אף ביהודה היו פועלים בדרך של קבע אנשי הפקידות המלכותית בתחום אמסים ובתחומים אחרים? — צ'ריקובר סבור, מתוך ההיקש לשאר תחומי ארץ-ישראל, שכך היה. כמדומה אני שאין יסוד למסקנא זו: מבנה האוטונומי של יהודה לא כלל בימים כתיקנם מנגנון מסועף וקבוע של פקידי-מלכות; המסים והמכסים מפוקחים היו וגביים על-ידי אנשים מישראל. ברם מסתבר שהללו רווחים היו בכל ישוב וישוב ביהודה, והיוו שכבה מקיפה בעם. הנחה זו יש ללמדה אף מן ההיקש לכלל "חילת-סוריא ופויניקיה", כדרך שהיא עולה מפפירוס ריינר: בכל כפר מצוי "מוכס" המעסיק וודאי עוזרים קבועים משלו. חוגים הללו, המשרתים את המלכות, שיהודים הם, משמשים משענת לשלטון היווני ביהודה ואף משעינים עליו את מעמדם התקיף בעם. והרי הם — בחינה סוציאלית — כלכלית — נושאי ה"התיוונות" באומה וקולטי האיבה הבאה מן השכבות הדלות והאזרחיות בעם, המכוונת כאחד בין כנגד המלכות ובין כנגד מסייעיה-נתמכיה, המשתלטים בזכותה על אחיהם היהודים.

עתה חוזרים אנו לגופה של ההתיוונות.

התיוונות כתנועה מאורגנת, בעלת אידיאולוגיה מובהקת משלה, השואפת ליטול לידיה את ההשפעה המכרעת ואת השלטון בעם, אינה עולה לעינינו אלא בהמשך זמן מועט לערך, כלומר מתחילת מלכותו של אנטיוכוס אפיפאנס (175) ועד לעקירתם של היוונים והמתיוונים מן החקרא בירושלים בידי שמעון בראשית נשיאותו (141). ואולם סימנים ממשיים ראשונים להתיוונות זו כבר מתגלים במלכותו של סיליבקוס הרביעי (175—187). מכל-מקום שגור אצל חכמים הרבה לראות את ההתיוונות, ואף אם לא בדמותה המובהקת האמורה, קודמת להם לימים הללו. וכאן אתה מוצא שתי שיטות עיקריות: (1) זו הקובעת את תחילתה — בראשית התקופה ההיליניסטית; (2) זו המקשרתה בעלייתם של בני-טוביה (קרוב לסופה של מאה ג').

בעיית קדמותה של ההתיוונות מחייבתנו להבחין תחילה ביסודות העיקריים שבה, כדרך שהם ניגלים בפרק-הזמן המצומצם האמור. והללו הם: (1) המגמה התרבותית; (2) המגמה הסוציאל-מעמדית; (3) המגמה המדינית.

(1) היסוד התרבותי שבהתיוונות משמעו: קליטת השקפת-עולם יוונית ולבישת דמות-חיים-והווי יוונית, בציבור וביחיד, במידה שעשויה לקפח ולשנות עיקרית במצעה של התרבות הלאומית. התיוונות כיוצא בזה יכולה היתה להיגרם לאור-דווקא על-ידי סגולותיה החיוביות או מכוח עליונותה, האמיתית או המדומה, של התרבות ההיליניסטית, אלא אף בתוקף מעמדה השלטוני של תרבות זו, הנישאת בידי המלכים ובידי ה„ערים“ היווניות במרחבי המזרח הכבוש.

(2) המגמה הסוציאלית-מעמדית של ההתיוונות משמעה: הפצם של חוגים ממרומי-החברה להתארגן בדוגמת הגופים הציבוריים של היוונים, לרבות השלטון ומוסדי-התרבות, המהווים עיקר קיים במבנה האורגאני של גופים אלו, על-מנת להתעלות בכך אל רמתם של „האזרחים הממלכתיים“, היוונים, ולזפות, בשיתוף עמהם, במעמד מדיני-חברתי וכלכלי עליון, לעומת בני-המעמדות האחרים, המוני-העם, בעלי „האזרחות הילידית“ הירודה. המכשיר לביצועה של תכנית זו שימשה נורמאלית — הפיכתן של ערים ראשיות ל„פולייס“ (πόλις) הקולטות לתוכן ברגיל מיעוט יווני, שבהן ניתן השלטון לאזרחים החדשים, הם היוונים ושותפיהם „המתיוונים“, להוציא את רובם של בני העיר הנדחקים למורד המעמד הנחות של נטולי-אזרחות.

(3) היסוד המדיני שבהתיוונות פירושו: הנאמנות למלכות השלטת, והוא גירסת ה„רעיון הממלכתי“ — ההשתלבות במערכת האימפריזם, לרעתה של האוטו-נומיה וההתייחדות הלאומית-המדינית. אידיאולוגיה זו יכולה וודאי להיות נובעת מן היסוד הסוציאלי שבהתיוונות: אותו מעמד-יתרון, שהאריסטוקרטיה המתיוונת מבקשת לזפות בו בעמה, ניתן לידיה בידי המלכות; מן הדין אפוא שתבקש לה-משען רעיוני-מדיני בשיטה אוניברסאלית-ממלכתית, המנוגדת לפרישות ולבדלות-הלאומית, האינטרס הסוציאל-מעמדי הוא שקובע אפוא עיקרית בתפיסה המדינית של ההתיוונות.

ברם מלבד גורם ראשוני זה, יכולות היו אף הבחנות כלל-לאומיות-מדיניות לסייע לעלייתה של התפיסה האוניברסאלית-ממלכתית אצל המתיוונים. ההתפרשות הלאומית היתירה עשוייה היתה לעכב את התפתחותה השלווה והתקינה של יהודה. הפקעתה של יהודה מן תהליך-ההשתזרות במסכת ההתהוות הגדולה, המדינית-כלכלית, של הממלכה — פירושה, תחילה: ריחוקה אל מחוץ לדינאמיקה העצומה והמבטחת של העולם ההיליניסטי החדש, שיתוקה וקפאונה. ברם משמעו: אף המשך-קיומה והגברתה של הניגודיות בינה לבין הלאומים האחרים, שכנייה של יהודה, ההולכים ומצטרפים לחטיבה מדינית-תרבותית וכללית אחת, מגוונה ומותאמת בחסותה של ממלכת-עולם ואצטליתה של תרבות-עולם יוונית.

אותה שיטה הרואה את ההתיוונות ביהודה פותחת בראשית התקופה ההיליניסטית, תופסת את היסוד התרבותי שבה כעיקר המכריע. עם התגלותה הראשונה של תרבות עשירה זו, מן הדין היה שאף יהודה, כארצות האחרות במזרח, תושפע הימנה ותשתנה על ידה. ברם הבחנת העובדות, בדרך שהן עולות מן המקורות, מרחיקה שיטה זו וסותרתה. סימן מובהק לאותה השפעה מכרעת של תרבות יוון ביהודה, מן הדין שיתגלה קודם-כל בספרות שמן התקופה הנידונית, וביותר באלו מן הספרים שנכתבו בידי סופרים, הבאים מן החוגים החברתיים המזרמים בעם, שבמעמדם ובתפקידיהם ביהודה, היה מגעם קרוב לעולמה של המלכות ושל הציבור היווני והמתיוון. ואמנם כסבורים היו חכמים, שספר קהלת, שמסתבר נכתב בתקופה ההיליניסטית (מאה ג') וספר בן-סירא, דרך משל, מעידים על השפעה מעמיקה של המחשבה היוונית ביהודה. אלא שאין לך בספר בן-סירא, שנכתב פחות מדור-שנים לפני מלחמת החשמונאים, סימן כלשהו לקליטת רעיונות יווניים, דבר שהחוקרים האחרונים נוטים לגורסו ברובם²⁵. ואף קהלת, עם הספקנות, ה"אפיקורסית" לכאורה, המצויה בו, אין עמו משום נחלת מחשבה יוונית; הריהו יצירה נאה ומקורית של מחשבת ה"חכמה" העברית (המזרחית), כשם שספר בן-סירא, המגוון ביסודותיו הספרותיים ובתכניו הרעיוניים במידה יתירה, אף הוא מעשה-תשבץ של "חכמה ומשל" עבריים ושירה תהילית-דתית ופרקי פיוט לאומי היסטורי.

בידנו לומר, שמבחינה חיובית אין אתה מוצא סמך-של-משל למציאותה של התיוונות ביהודה במשמע התרבותי קודם. לפרק-הזמן המצומצם שקבענוהו, וכלום לא פעלה באותם הימים ההתיוונות אף מבחינה שלילית, כלומר — בדרך המעטת כוחה של התרבות הלאומית וקעקוע המצע המסורתי בתפיסת-החיים-וההתווי של ישראל? ואמנם, רמזים מסויימים לכך אתה מוצא לכאורה בבן-סירא ובמקום אחר. וכאן אנו באים לאותה שיטה שניה²⁶, התולה את ההתיוונות בראשיתה, בחינה תרבותית, בעלייתם של בני-טוב-בית. אף אנו נוטים לראות בחוג הזה ובחוגים המקורבים לו: בשכבת האריסטוקראטיה הפינאנסית, שהלכה

²⁵ ראה R. Smend במבואו לספר בן-סירא, עמ' 24.

²⁶ ראה צ'ריקובר, היהודים והיוונים בתקופה ההיליניסטית, עמ' 162—163.

וגברה ונסתעפה בארץ, ביותר בתוקף השתלטותה על מערכת-המסים ביהודה ובארצות השכנות, ונצטרפה לה מן האריסטוקראטיה היחוסית והכהונית — גורם מכריע בעלייתה של ההתייונות ביהודה. אלא שהתגבשות תנועת ההתייונות והתארגנותה האידיאולוגית-המפלגתית, לא באה אלא במאוחר מתחילת עלייתה. ברם אף בפרק זה האחרון, בימיו של אפיפאנס, לא היה עיקר משמעה: תרבותי (טמיעתי), אלא סוציאלי ומדיני, וכמות שנראה להלן.

וכאן עלינו לומר: בני-טוביה וסיעתם, נושאי ההתייונות המפורשת להבא, לא העלו עמם בראשונה אידיאולוגיה של כפירה ביהדות ואף לא למעשה — דרך של התפרקות תרבותית לאומית. הללו היו קורקטיים לגבי המסורת הדתית, כדרך שהבינוה תדיר. חוגים מסויימים שמן המעמדות הגבוהים בעם — מעולם לא היה מגעם קרוב אל אפיק ההתהוות הרוחנית, שינקה מן הנחלה הנבואית החיה ונתגלתה בדמויות חדשות, המתפתחות בעולמה של העממיות הישראלית. נושאי החזונויים והלוחמים של התהוות זו הם החסידים, ונושאי הרעיוניים-ארגוניים — הסופרים, כלומר: בני השכבה האינטלקטואלית האזרחית-העממית שבהם.

מכל-מקום התרבות היהודית והדת הלאומית — משמען לגבי אותם חוגי האריסטוקראטיה, ובני-טוביה בכללם, ממשות קבועה ועומדת, מסגרת היצרנית נכבדה ותו לא. לפיכך אין לבקש בעולמם לא דביקות נפשית ולא מעמקים ולא קידוש-השם. ולפיכך ניטשטשה למקצת גם דמותם, בהסתחפם לתוך מעגל המגעים הרבים עם העולם היווני, המזרחי-המיוון והמלכות. אף בני-טוביה ושכמותם לא פרקו עול ולא נטשו את התורה; הם שמרו לה אמונים, כדרכם וכהשגתם. ההתייונות הממשית מופעת אפוא בעיקרה תחילה בפרק המצומצם שאמרנו. הבה נתבונן במהותה שלה.

להערכת טיבם ומעשיהם של המתיוונים ראוי שנחלק את הפרק הנידון לשלוש פרשיות: (1) למן 175 עד לגזירות-השמד של אנטיוכוס, (167; 2) ימי השמד 167—163; (3) מלאחר ביטול השמד (163) ועד לכיבוש החקרא (141).

(א) המקורות מעידים עליהם על המתיוונים שנבדלו מברית-קודש ונצמדו לגויים, „זנחו את מנהגי האבות וקיבלו את מנהגי ההלנינים“, וכיוצא באלו הלשונות, המכוונים להעלותם כאנשי הטמיעה המוחלטת, הבועטים בדתם ובתרבותם הלאומית ומבקשים להיהפך הילינים גמורים. ברם מה יודעים המקורות להודיענו מן המעשים ממש שעשו כלל המתיוונים הללו? הרי אתה מוצא שניים שהם אחד: הם ביקשו וקיבלו רשות מן המלך להקים גימנסיון בירושלים, להיקרא בשם „אנשי אנטוכיא“. משמעו של המעשה האחרון וודאי: עשיית ירושלים פוליס יוונית (אנטוכיא²⁷). אף הקמת הגימנסיון לאין ספק לא שימשה תכלית לעצמה; שהרי אין „פוליס“ אלא אם כן יש בה גימנסיון. ובכן המעשה המובטח היחיד שעשהו המתיוונים הריהו: אירגונה של ירושלים בדמותה של הפוליס. וודאי, יודעים „ספרי החשמונאים“ להעיד על כהנים מתיוונים, שזנחו עבודת המקדש כדי להתגושש בגימנסיון.

²⁷ ראה מאמרו של צ'ריקובר, אנטיוכיה בירושלים, ס' היובל לכבוד אפשטיין, 61—67.

ומהם — אף משכו ערלתם, כדי לחפות על אות־ברית יהדותם; אלא שאין כל ערובה לכך, שאמנם כך היה המעשה, ואף אם נמצאו יחידים שעשו כן, אין בכך משום תכלית ראשונה לבניינו של הגימנסיון וייסודה של הפוליס ומתן־דמות להתיוונות בכללה. מקורותינו פולמוסיים הם, ויש בהם מן ההכללה וההגזמה הטנדנציוזית ומן הקטרוג שבמתכוון. בידינו ראיות מוכיחות ממקורותינו גופם, שהמתיוונים, ולפחות מקצתם, המכונים אצל יריביהם „מרשיעי ברית ובוגדים בתורה“ לא נענו להפר את המצוות ולחלל את המקדש, להוציא מעטים שבהם. אותה „דמות יוונית“ שנתנו המתיוונים ברשיון המלכות לירושלים, אין סמך לפרשה כסימן לטמיעה תרבותית במתכוון; תכליתה העיקרית היתה מתן מעמד חברתי־מדיני מורם לעיר בלבוש ה„פוליס“. אותו מעמד גבוה לא היה צפוי להענק לאנשי ירושלים כולם, אלא לאותה אריסטוקרטיה מתיוונת בלבד, שהרי כך מוכח מלשונו של בעל ספר חשמונאים ב', המדבר ברשיון הניתן להם דווקא להקרא „אנשי אנטוכיא“. כלומר, לפנינו אותה מגמה סוציאל־מעמדית, לזפות במחיר הלבוש הארגוני החיצוני ההיליני במעמד של אזרחות יוונית, ובוודאי תוך שיתוף עם יוונים מעטים שעמדו להתיישב בעיר.

אותו מעמד חדש עתיד היה לבסס ולהרחיב את זכויותיהם ועדיפותם בהנהגת העיר, לרבות שליטה כלכלית בתוכה, על־ידי גתינת הפיקוח הגמור לידם על הסדר הסחר, הממכר והקניין. ולא עוד אלא שאף התחומים הכפריים המרוזבים, ושמא כל יהודה כולה, עמדו להצטרף אל ירושלים החדשה כ„תחומה“ הכפוף לה בפנים הרבה. קרוב להנחת, כי דינה של יהודה היה דומה לאותם כפרים רבים שבאסיה הקטנה, דרך משל, ש„ניתנו“ לערים היווניות והפכו להיות משועבדים להן, הן בדמות כפיפותם לשיטת ההסדר של המשא־ומתן עם הערים והן בדמות הטלת מסים על הכפרים התלויים משפטית בהן.

כלום היה בעשיית ירושלים פוליס מן „הפרת התורה והשמד“, כדרך שגלגלו עליהם החסידים והחשמונאים על המתיוונים? לפי תפיסתם של המתיוונים עצמם לא היה כרוך בכך בגידה בדת ישראל; אין כאן משום עבריינות הכתובה בתורה. ברם החסידים ושעמהם ראו במתן פנים ארגוניים־חברתיים של יוונים לירושלים — פשיעה ביהדות, הואיל ואותו לבוש חיצוני משמעו: הזדהות עם דרכי־החיים הציבוריים של גויים ויצירת מכשיר לגידולה של מנטאליות זרה. האריסטוקרטיה שראתה את היהדות ראייה חיצונית־שטחית, לפי דרכה, לא העריכה ולא יכלה להעריך אותה תמורה עיקרית שנתכשרה עם יסוד הפוליס בירושלים, וכהשגתה — לא קיפחה בכך את יהדותה. והרי משל להפרשת־פיסה זה בין פרושים ואנשי הורדוס (יסוד האמפיתיאטרון בירושלים) ובין לבין אגריפס הראשון (התיאטרון בקיסרין; השווה תשובתם של הורדוס ואגריפס לפרושים!).

וודאי אובייקטיבית היסטורית — הדין עם החסידים וסיעתם. ברם סובייקטיבית אין להטיל על המתיוונים כוונת טמיעה ממש בזדון, אלא חפץ של התעלות ונטילת שלטון בתוך העם, בסיוע של המכשיר החברתי היווני והמלכותי.

מגמתה המדינית של ההתייונות מוצאת ביטוי בפרשה זו במעשיהם של יסון ושל מינילאוס לאחריו, שנתכוונו ליתן ביד המלכות את משפט מינויו של הכהן הגדול ביהודה. ואף-על-פי שבמישרין עשו את מעשיהם לתכלית סוציאלית-שלטונית, הרי כרוכה היתה בכך אף אידיאולוגיה מדינית, שדגלה ברעיון המלכותי-לרעתה של האוטונומיה הלאומית. אותה שיטה מדינית-מלכותית נתבססה אף על ההכרה, שפרישותה של יהודה מן הזיקה השלמה למלכות, מגבירה את האיבה והניגודים שבינה ולבין העמים הנכרים שכניה. ודבר זה מעידנו ובמפורש בעל ספר חשמונאים א' 28: בימים ההם יצאו מקרב ישראל אנשים בני בליעל וישיאו רבים לאמר: נלכה ונכרתה ברית עם הגוים אשר סביבותינו, כי מן היום אשר נבדלנו מהם מצאונו רעות רבות, וייטב הדבר בעיניהם, ויתנדבו אנשים מן העם וילכו אל המלך... ויסורו מברית קודש וכו'. אלא שקיפוח העצמאות הפנימית של יהודה על-ידי העלאת ההיאבקות החברתית בידי המתיוונים לפני המלכות להכרעתה ונכונותם למסור לידיה את ענייני המדינה, לתכליתה של האוליגרכיה, — אתה מוצא כבר בימיו של סיליבקוס הרביעי. לפי ספר חשמונאים ב' 29 הלך שמעון „נגיד המקדש“, שרב עם חונו השלישי על ה„אגרונומיה“ בירושלים, וסיפר לאפולוניוס על הכספים הרבים שבמקדש, והמריצו ליטול אותם לפיקוח המלכות, והרי התנגשות באוטונומיה הפינאנסית של מדינת יהודה ובמעמדו של המקדש, המופקע מפיקוחה של המלכות עד עתה.

בסופה של פרשה זו באה תגובה מאורגנת נגד ההתייונות מצד העם שבירושלים. אנשי ירושלים מתקוממים נגד שלטון המתיוונים ונגד מינילאוס הכהן הגדול שלהם הזורגים את ליסימכוס אחיו, בימי העדרו של הלה, שהלך אל המלך לאנטוכיא. הרי זה הגילוי הנמרץ הראשון והבשורה למרד הגדול העתיד לבוא, והוא בא בידי המוני-העם בירושלים. ואף הסנהדרין מודה עם העם על-ידי שליחות-צירים בפני המלך להצדיק את ההתפרצות (הללו נהרגים על ידו).

ב) עמדתם ומעשיהם של המתיוונים ב„ימי השמד“ אינם מחוורים כל-צורכם בספרות המדעית החדשה, ורבות הן השיטות שנוקטים החוקרים לתיאורה של ההתייונות בימים הללו. טשטוש זה נובע, ראשונה, מן הסתירות והסתימות שבמקורות גופם, ובשניה — מן הנטייה לראות את ההתייונות מעיקרה מכוננת לטמיעה תרבותית גמורה ומודהה אפוא ביסודה עם כוונת המלכות וגזירותיה. הרי שאותו השמד שגזר אנטיוכוס אפיפאנס, מן הדין שיהו המתיוונים רוצים בו ומסייעים להגשמתו.

ברם עד שאנו באים לנסות ולברר יחסם ותפקידם של המתיוונים כלפי גזירות המלכות, מוטב שנעיין תחילה בבעיות: גורמן של הגזירות ותכליתן שלהן. הרי אתה מוצא שתי שיטות עיקריות, שאין בידינו לקבלן. (1) אנטיוכוס נתכוון

28 א יא—טו [בתרגום-שיחזור מן היווני, ועי' הוצאת כהנא].

29 ג ד וכו'.

כל ימיו להביא לידי היליניזאציה גמורה. בכל מלכותו לתכלית רוחנית-תרבותית. מלך זה היה המייצג הנמרץ והמושלם של מסורת תרבותית-מדינית שנקטו בה מלכי-בית-סיליבקוס כולם, אם גם לא בהחלטיות יתירה. בניגוד לתלמיים, שלא ראו עצמם נושאי הרעיון של השלטת תרבות-יוון במזרח. הרי שמעשי אנטיוכוס ביהודה אינם אלא ביטוי בולט לשיטתו הכוללת אף כלפי שאר העמים במלכות סוריא. זו תורת א. מייאר³⁰ ושעמו. ויש מן החכמים המקיימים שיטה זו בעיקרה, אלא שהם גורסים את התכלית המדינית-בטחונית כעיקר באותה מגמה של היליניזאציה כללית שנקט המלך הלה. לאחר שהוכחה סוריא בידי הרומיים, מן הדין היה שישאפו מלכיה לליכודה וחיסונה של המלכות הרופפת, דבר שיכול להיעשות על-ידי ההתמוגגות התרבותית וההתאחדות הרעיונית והארגונית של עמיה הרבים. שיטה זו אין לגורסה. אף-על-פי שבימי אפיפנס מצינו כמה ערים מזרחיות שניתן להן השם אנטוכיא (כגון בבל), הרי אין זכר לנסיון של הטמעה גמורה בצד המלכות, בשאר הארצות.

(2) שיטה ב' אומרת, שמעשי אפיפנס ביהודה נגררו במישרין על-ידי ההתייוונות מרצון, שפתחו בה המתיוונים היהודים: הרי יש כאן מן ההתערבות של המלכות המכוונת אובייקטיבית לפחות, להמריץ ולהשלים אותו תהליך, שייתכן אף בלא מעשי-השלטון היה מתבצע מאליו. ברצונם של המתיוונים גופם. אף שיטה זו אין לה ידים. כבר הבחנו בעיקר מגמתה של ההתייוונות בתחילתה, שלא נתכוונה לעקירת היהדות ודתי-ישראל, כדרך שביקשה המלכות לעשות לאחר מיפן. אלא שהבחנת העובדות בימי השמד ובימים הסמוכים להם לפנייהם תלמדנו במפורש שאין לה לתיאוריה זו רגלים.

נעמוד תחילה על מעשי אנטיוכוס בשנים 169—168, שנות מלחמתו במצרים וימי פעולותיו הצבאיות הראשונות ביהודה. לאחר מסעו הראשון על מצרים שעלה יפה, "לוכד" אנטיוכוס את ירושלים "במירמה", כדברי המקורות, גזל מכספי המקדש, מהרס ומרצח בעיר. לעדותו של יוספוס הצליח לכבוש את העיר בעזרת אנשי מפלגתו (המתיוונים), ואין נוקם אלא ב"יריביו". בשנת 168 עם מפלתו המדינית במצרים, שבאה על-ידי התערבותו של ציר-רומי פופיליוס לינס, הריהו לוכד את העיר בשניה. עכשיו אין הוא מכלה זעמו ב"יריביו" בלבד, אלא מרצח גם את אנשי ה"מפלגה" שעמו, ללא הפרש בין יהודי ליהודי.

העולה מכאן: התסיסות וההתנגשויות ביהודה, שאירעו בימים הללו, מלחמות-האזרחים בירושלים (ההתקוממות על ליסימכוס-מינילאוס; פריצת יסון בראש אלף אנשים לעיר) — הן הן הסיבה להתערבות הצבאית של אנטיוכוס. תכליתה: סילוק הסכנה של מהומות ומרד נגד סוריא, בארץ השוכנת על גבולה הדרומי ליד מצרים; שלחם בה זה עתה, וחיוק בטחונה של האיפרכיה, המשמשת מפתח למלכות-סוריא; לכובש הבא מן הדרום. ברם התנהגותו כלפי אנשי המפלגה הסורית, כלומר:

המתיוונים ושעמהם, מבשרת שינוי-קו מכריע לגבי הנעשה ביהודה. פירוש מעשיו אלו הריהו, שמכאן ואילך מוותרת המלכות על הסיוע הבא מידי המתיוונים, ששוב אין היא יכולה להיבנות ממנו ולהישען עליו במידה של ממש, ופועלת כדרכה ובכוחה היא במישרין לאותה תכלית מדינית: ההשתלטות הגמורה על יהודה וסילוקו של כוח עצמאי כלשהוא — לרבות המתיוונים — מן הארץ. והרי כאן — בשורת המעשים הבאים: כיבושה הצבאי של ירושלים; גזילת המקדש וגזירות-הדת. וסיפומו של דבר: תכליתן של גזירות-השמד מכוונת היתה כלפי התכלית המדינית-הבטחונית בגבול הארץ; גורמן הישיר — המהומות והמלחמות בירושלים ומיעוט כוחה של ההתיוונות שנתגלה בה במהומות הללו. אלא שמשמען כלפי המתיוונים: סילוקם כגורם מדיני — „מזופה“ ונתמך — על-ידי המלכות מן הארץ.

הבחנה זו תסייענו לברר את עמדתם של המתיוונים בימי השמד, דבר שהמקורות מעידים עליה בפנים שונות. הרי אתה קורא לצד אחד³¹ על פושעים רבים מן העם, שנענו לרצונם לצו המלך לזבוח לאלילים ועל רבים מן היהודים הנענים לשמד, מרצון או מאונס³². ברם לצד שני מעיד יוספוס³³ על היהודים כולם שסירבו לעבור על דתם.

אלו הן העובדות בגופן? אין ידים להעדיף את המסורת על הצטרפותם של יהודים הרבה מדעתם ובחפץ-לבבם לבטל את התורה ולהישמע למלכות. יש כאן מן ההכללה ומן הפרשנות הטנדנציוזית של ספרות היסטורית-פולמוסית. ברם וודאי שהמתיוונים לא העלו, בכללם, את קידוש-השם, את הנכונות למות על הדת, כמות שעשו החסידים והחשמונאים. קידוש-השם גופו, כהופעה פושטת, המונית, מעשה חרש הוא בישראל (ובעולם?), ויכול היה להופיע כצורתו מעולמה של ה„חסידות“ העממית, הנמרצה והמהפכנית, וממסורת הנבואית-הסופרית, — עולם שמרוחק היה מרוחם של מתיוונים ושכמותם. מקורותינו רשאים היו לפרש את העדר קידוש-השם אצל המתיוונים כפשע וכמעשה שברצון; ברם אין עדות לאמיתה של פרשנות זו. ועוד, וודאי היו יהודים „פושעים“ ממש, בין מן המתיוונים ובין מן היסודות האחרים, לרבות עבריינים מן השכבות התחתונות שבעם, שהתגמולין שהובטחו להם על-ידי השלטון שבו את לבם, והיו גם אנשים שנתייאשו מן התקוה ומעתידה של היהדות; הללו השליכו אפוא אחרי גנם את מורשת-האבות ועשו את דבר-המלכות בלב פנוי ממצוקה. ברם המתיוונים בכללם לא שמחו על השמד ולא נספחו על הרודפים. עובדא זו בולטת, לדעתי, ביותר ממעמדו של המקדש בימים אלו. שפן ברור מכלל המקורות, שהפיכת המקדש להיכלו של צאוס, משמעה: עקירת הכהונה היהודית-המתיוונת מתוכה. המקדש הופך להיכל של גויים ממש, ובסופם של ימי השמד הריהו שומם; הפולחן של אלילים — לא יהודים קיימהו במקדש, ולא כהנים מישראל זובחים לאלוהי-היוונים. לאמיתו של דבר, מסתבר, שהמתיוונים היו

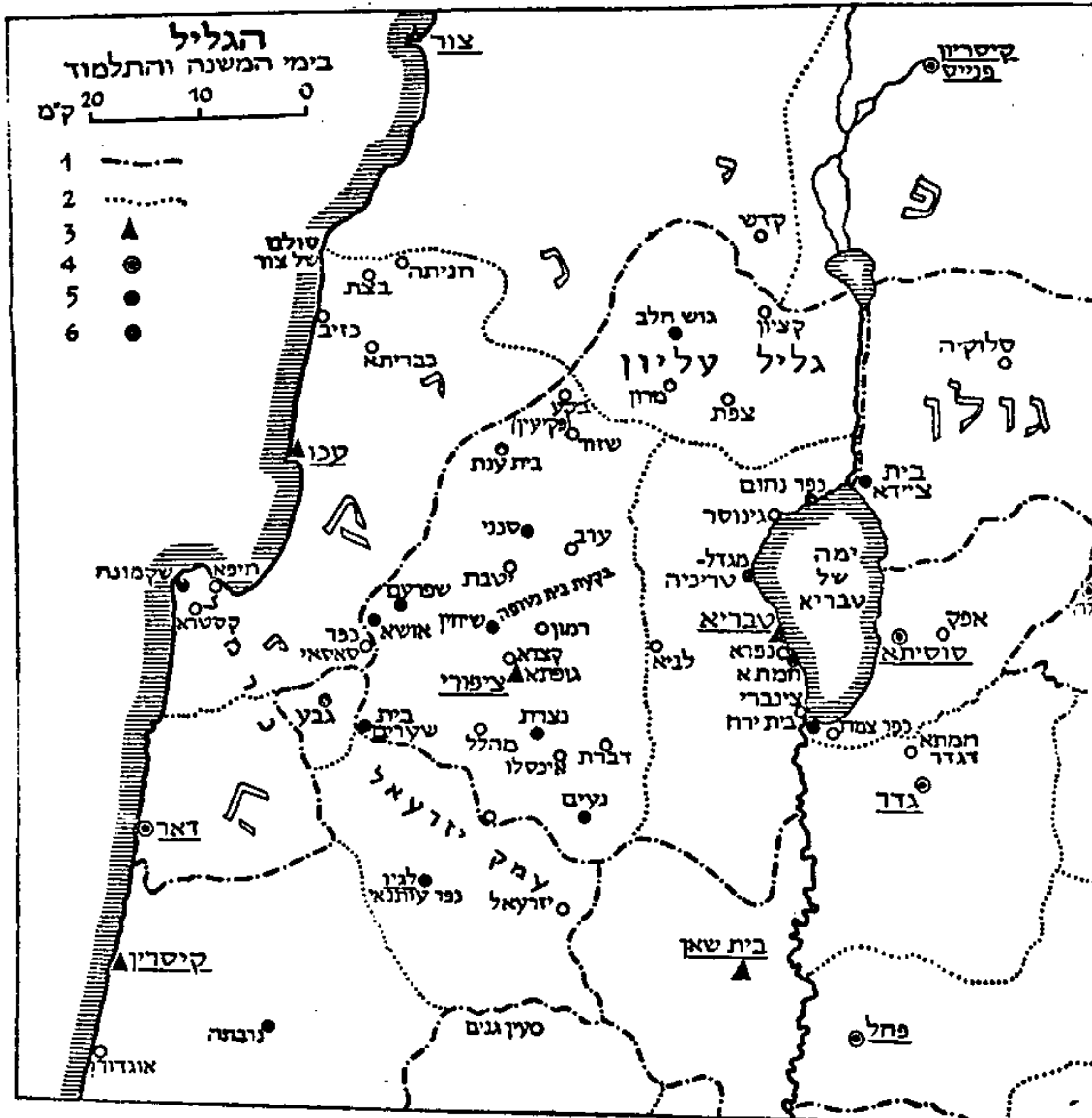
³¹ חשמונאים א' א נב; ב' יז, מג.

³² קדמוניות יב ה ד.

³³ מלחמות א א ב.

מרוחקים בימי השמד מכל עמדת-שלטון ומכל תפקיד ציבורי-מדיני של ממש. ורשאים אנו לומר, כי השמד פגע פגיעה מכרעת בכוחה של ההתייוונות ביהודה. שכן עם אבדן-משענם במלכות ועם התנפלותה של זו ביהדות על-מנת לעוקרה משלם, ניטל בסיסה של ההתייוונות במוחלט, והמתיוונים נתונים היו „בין הפטיש והסדן“ מרוחקים מבני עמם הגענים והלוחמים ומן המלכות המתנפרת והמרשעת כאחד.

1. גבול פרובינקיה; 2. גבול עיר או מחוז; 3. כרך; 4. עיר (עיר בעלת תחום מודגש); 5. עיירה; 6. כפר.
צור מ. כרמון

ב. הישובים העברים בא"י בתקופת התלמוד

אנו לא נעסוק אלא בטיבם הכולל של הישובים העברים למיניהם. עיקר ענייננו יהא: מעמדם הכלכלי והחברתי של הישובים היהודיים, מבנהם הארגוני ומוסדותיהם הציבוריים, אלא שעיון זה יחייב אותנו להיזקק להבחנת הסוגים השונים של הישובים בארץ-ישראל בתקופה הרומית בכללם. הבחנה זו נוגעת בעיקר במעמדם המשתנה של הישובים בארץ-ישראל בתקופה דילן מבחינה אדמיניסטרטיבית ומדינית-משפטית. שכן אותו ישוב, שנזדקף במעמד של "עיר" (πόλις) דרך משל, מבנהו שונה הרבה משל האחרים. זכות האוטונומיה, אם בממועט ואם במרובה, שניתנת לו לישוב, משנה בארגונו האדמיניסטרטיבי ובקלסטר-פניי הסוציאלי. נמצא שאף הישובים העברים טיבם הארגוני והחברתי תלוי הרבה במעמדם המדיני-המשפטי. הבחנה זו תביאנו לידי עיון קצר בתולדות האור-באניזציה של ארץ-ישראל, תהליך שנמשך והלך מלאחר חורבן הבית ועד קרוב לסופה של תקופתנו.

ברם אף שטח אחר שמאותו התחום — מעמדם האדמיניסטרטיבי של הישובים — נתחייבנו להיזקק לו, לפי שהערכת עולמם החברתי-כלכלי של ישובי היהודים בארץ-ישראל כרוכה לא מעט בבירורו, והוא: אדמת המלכות, כלומר הקרקעות שנידונו גכסי הקיסר וכללו ישובים לא מעטים בארץ, ובהם של יהודים, עד היכן פשטה בארץ, ועד היכן נתייחד מעמדם של האוכלוסין היושבים עליה? מלבד זה, נצטרך להציץ קימעא לתחום היחסים שבין הישובים לבין בני העמים השכנים, היושבים בתוכם או במחיצתם: השומרונים, ההילינים והנוצרים.

אלא שקודם לכל חייבים אנו לסקור קצרות את מעמדו האוכלוסי של הישוב היהודי בארץ בתקופה דילן, שכן אף מצבו הכלכלי והחברתי של ישוב מסוים, בידוע, תלוי הרבה במצבו האוכלוסי.

א) המצב האוכלוסי של הישובים העבריים בא"י בתקופת התלמוד

היו ימים ובהם כסבורים היו חכמים, שמלאחר החורבן ומלאחר מלחמת בר-כוכבא שממה ארץ-ישראל היהודית, ולא נשתיירו מן הישובים הרבים שבימי בית שני אלא שרידים מועטים ומדולדלים. השקפה זו אף היא לה במה להיתלות, שהרי המאמרים המצויים בספרות התלמודית ובכתביהם של אבות הכנסיה, מדברים ב"פיווריהם של היהודים בידי אספסיינוס וטיטוס" במלוא תבל, ב"ישראל שגלו מעל אדמתם" וכדומה. לכאורה מעידים הם בבירור על אמיתה של אותה הנחה. ברם אף-על-פי שפעמים נוהגים גם חוקרים אחרונים לנקוט דרך-הצעה כעין זו, הרי קיימא לן, שגדולים היו האוכלוסין של יהודים בארץ בכל המשכה של

התקופה הרומית-ביזנטית עד לסופה: אלא שעדיין אין בידינו לברר: מהו היקפם של אוכלוסין אלו בכל פרק-זמן לעצמו? ומה טיבה של ההתפתחות הכללית במעמדם של האוכלוסין העברים בארץ בתקופה דילן?

הואיל ואין להעלות מן המקורות תשובות ברורות לשאלות הללו, הרי שניתנה רשות לאדם להיות משער מדעתו. לפיכך נמצאו סופרים, שביקשו להגדיר לערך למותם של האוכלוסין היהודיים, ובמיוחד — מבחינת שיעורם ביחס לאוכלוסין הנכרים, ואמנם אין צריך לומר שנקודה זו האחרונה, היא שחשובה ביותר: מעמדם היחסי של האוכלוסין העברים לגבי כלל האוכלוסין. אלא שלדעתי, כרוכה סכנת טעות בנסיונות להעלות שיעורים קצובים, בדרכים שאינן מובטחות. כך, למשל, כשאנו באים ללמד „מן השתיקה“: לפי שישוב פלוני יהודי שוב אינו נזכר במקורותינו מדור פלוני ואילך — הרי שבטל הישוב העברי מאותו מקום. ברם יודעים אנו ישובים שאינם נזכרים כלל במקורות הספרותיים, ומכל-מקום למידיים אנו מן הארכיאולוגיה, שמצויות היו בתוכם קהלות פורחות של יהודים. או טול משל אחר: כמה „כפרים של יהודים“ מוזכרים באונומסטיקון של אוסיביוס, בדרומה של יהודה (מנגב לחברון), שלא בא זכרם כלל במקורות התלמודיים. ואין בכך תימה, לפי שהספרות התלמודית והמדרשית — של ארץ-ישראל — גלילית היא, והרקע המקומי בולט ביותר בספרות זו. מן הדין אפוא שנימנע מלהסיק מסקנות מוכרעות ומפורשות. אלא שמכל-מקום מצויות בידינו עדויות מן המקורות, שאפשר להסתייע בהן לשם העלאת הבחנות כוללות מסוימות, על גודל האוכלוסין היהודיים וריכוזיהם בפרקי הזמנים השונים. נסקור אפוא את תקופתנו בדרך קצרה.

(ב) למן החורבן ועד למלחמת בר-כוכבא (70—135): יוספוס מעיד על מותם של י"א רבוא מישראל במלחמת החורבן¹ בירושלים לבדה, ועל עשר רבואות שבויים שנמכרו לעבדים בחר"ל. מספרים אלו אינם מובטחים, ונראה שמוגזמים הם במידה מרובה. מכל-מקום וודאי: שיעור ניכר מן האוכלוסין היהודיים שבארץ הושמד במלחמה. וכשאנו מוסיפים לכך את השבויים הרבים, ואת היוצאים לחר"ל מפני הדלדול הישובי-כלכלי, שבא עם המלחמה, הרי שהאוכלוסין העברים נתקפחו הרבה ביחס לאלו של הנכרים.

התמעטות האוכלוסין וההתדלדלות הישובית-כלכלית קשות היו ביותר בירושלים ובסביבותיה². פחות מיפן סבלו הגליל ומחוזות-הדרום. מכל-מקום אף כאן, ולרבות עבר-הירדן היהודי, חלה ירידה במעמד האוכלוסין היהודים (אף-על-פי שבתחומים מסויימים, כגון צפורי, אפשר שאף נתרבה מפני נהירת יהודים מן התחומין שנפגעו קשה). השמדה טוטאלית של האוכלוסין היהודים חלה בידוע בערים ה„יווניות“ של ארץ-ישראל: קסרין, עזה, אשקלון, עכו ובית-שאן. מקום שהתושבים הנכרים טבחו את היהודים ללא השאר שריד. גם הנסיבות הפוליטיות, שנתחדשו בארץ-

¹ מלחמות ו ט ג.

² ראה בחלק א' של ספרנו, עמ' 34 ואילך.

ישראל היהודית בגמר המלחמה וודאי גרמו אף הן להתמעטות כוחם הכלכלי של היהודים בארץ, ביחס לזה של הנכרים ועל-ידי כן אף לירידת כוחם האוכלוסי: ההתחרות עם הגויים, שבאים לחדור — בפנים שונות — לארץ-ישראל היהודית קשה היא. ואף-על-פי-כן מקיימים האוכלוסין היהודיים מעמד תקיף ומתגוננים. פה בפני הסכנה הבאה מן המלכות ומן השכנים. שומעים אנו בימים שבין מלחמת החורבן ובין מלחמת ביתר על ישובים מרובים ותקינים בשפלה⁸ (לוד, עמאוס, יבנה ואחרים) ובגליל. אף ביהודה ההררית וודאי איתן הוא הישוב (להוציא את ירושלים, שישבו בה יהודים מועטים), שהרי במלחמת בר-כוכבא — יהודה היא ששימשה במה עיקרית למאורעות ואנשי יהודה הם שהעלו את רוב הלוחמים. את שנראה מפתיע ביותר, הוא חזירתם של יהודים ל"ערי היוונים" כולן. עד סופה של מאה, הרינו מוצאים את כל הערים הללו מיושבות מיעוטים של יהודים, שחזרו ונשתקעו בתוכן. וכבר בדור הראשון שלאחר החורבן, מצויינות קהלות של יהודים באשקלון ובעכו⁴. עובדא זו עצמה דייה להעמידנו על כוחו של הישוב היהודי בארץ לאחר החורבן (ולאחר ביתר). ברם נראה שההתיישבות בערים אלו של נכרים, שבוודאי לא באה אלא במאמץ גדול ובהיאבקות, משמעה: סיוע לכלכלה הלאומית של הישוב בארץ בכללו, לפי שערים הללו שימשו נמלי-יצוא למצרכים החקלאיים של ארץ-ישראל ונמלי יבוא למצרכים הדרושים לחקלאים (מכשירי-עבודה ועוד). כיבוש עמדותיהם הראשונות בערי-מסחר אלו משמעו לגבי יהודי ארץ-ישראל: הבטחת חירותה של הכלכלה הלאומית מן זיקה למתווכים גויים.

ג) ממלחמת בר-כוכבא ועד לסופה של תקופת הסיבירים (135—235).

תוצאות חמורות מבחינה אוכלוסית באו עליו על הישוב היהודי ממלחמת בר-כוכבא. אף אם לא נקיים את המסורת שאצל דיו קסיוס⁵ על חמשים רבוא חללים שנפלו במערכות, חוץ ממתי הרעב והתחלואים, הרי מספר הנופלים והשבויים שהוצאו מן הארץ לעולמים — רב היה מאוד. השטח שנפגע ביותר הריהו: יהודה ההררית, מקום שהקרבות העיקריים נתרפזו בו. וקודם לכל ניטלה בידוע ירושלים מידיהם של ישראל במוחלט, לאחר שנתייסדה תחתיה איליה קפיטולינה ונאסרה על היהודים הישיבה בעיר. וודאי ביקשו חכמים מישראל⁶ לכפור באותה מסורת נוצרית, שמעידה על אדרינוס שאסר על היהודים לישב בירושלים. אלא שדרכי-עיונם של חכמים הללו בבעיה זו אינן נראות ואין לנו אלא לקיים את המסורת הנ"ל.

⁸ ראה שם, עמ' 79 ואילך.

⁴ ראה שם, עמ' 85.

⁵ הוצאת Boissevain, III, עמ' 232.

⁶ מרמורשטיין וקרויס, ראה ידיעות ד', עמ' 52—60. ש' קליין (מבוא לספר הישוב, עמ' כב) כותב: "יש איפוא לחשוב, שהיהודים עצמם לא רצו ללכת להשתקע בירושלים, מפני שלא הרגישו עצמם בטוחים בתוך הסביבה מלאת השנאה שהיתה אז בירושלים. בעיני אבות הכנסיה נראה דבר זה כתוצאה של גזירות, ונוח היה להם לתאר את הדבר כך, כדי שהעולם הנוצרי יוכח, מה רע גורלה של אותה האומה שסרבה לקבל עליה את האמונה החדשה".

לעומת זאת רשאים אנו לפקפק באמיתה של המסורת, המצויה בידו של טרטולינוס בלבד, על איסור ישיבתם של יהודים בבית-לחם. והוא הדין כלפי המסורת השומרונית על אדרינוס שאסר עליהם הישיבה בשכם (ניאפוליס). ברם זקוקים אנו לעיין שעה קלה באותן נוסחאות של המסורת הנוצרית בענין איסור הישיבה בירושלים, שמדברות בגזירה שהקיפה את כל יהודה כולה. בלא שנאלץ לפרט דברים בפרשה זו, יש לומר — לדעתי בהחלט גמור — שהנוסחאות המדברות על הרחבת היקף הגזירה מירושלים לסביבתה הקרובה והרחוקה אינן מדוקדקות. עיקרו של האיסור לא חל אלא על תחומה העירוני של ירושלים ממש, לרבות רצועת-היקף צרה מסביב לה (ולא ה־territorium של העיר). וראיה לדבר, את שלאויסיביוס דיבר אריסטון מן פחל על גזירת-איסור של אדרינוס על היהודים „לראות את ירושלים ממלוא העין“.

נראים דברים שבסופו של פרק-הזמן הנסקר כאן, בימיהם של הסיבירים, חזרו יהודים ונתיישבו בירושלים, ואף-על-פי שמועטים היו. מלבד עדויות מסויימות על ביקורם של יהודים בירושלים בימים אלו⁷, הרי עיקר הראיה להנחה זו, במה שמצינו בכמה מקומות בתלמוד „קהלה קדושה שבירושלים“⁸. על דעת חוקרים מסויימים, שנראית אמת, הרי ימיו האחרונים של רבי, כלומר תקופת נשיאותו העיקרית בציפורי, חלה בימיהם של הסיבירים הראשונים, ספטימיוס וקרקלה (217—193). מסתבר שבתקופה זו נתייסדה קהלה קטנה של יהודים בירושלים, ואף-על-פי שפורמאלית לא בטל, כנראה, איסורו של אדרינוס. ועוד, הישוב היהודי בירושלים חזר ונתייסד במאה החמישית, לאחר שנעקר מירושלים בשניה, בתוקף גזירתו של קונסטנטינוס במאה הרביעית בתחילתה. ברם דבר זה גזירהו להלן, בשעתו.

אף-על-פי שגזירת האיסור על הישוב היהודי בידי אדרינוס לא פשטה למחוז מירושלים עצמה — ורצועה צרה מסביב לה — הרי למעשה נידלדל הישוב העברי ביהודה ההררית במידה יתירה. החללים שנפלו במלחמה, השבויים הרבים המעיטוה הרבה; אלא שאף העקירה בימי שלום רזוחת היתה. התמעטות האוכלוסין וההרס מנעו את המשכם התקין של הישובים העברים בתחום זה, או את שיקומם של ישובים שחרבו. במוסף לכך, הפקעת-הקרקעות הכללית מן בעליהם היהודיים (שחזרה אף לאחר מלחמת ביתר כלאחר מלחמת החורבן) סייעה במישרין ובעקיפין להעברת שטחים גדולים לידם של נכרים. נכרים הללו וודאי לא לעולם נישלו במוחלט את האיכרים היהודים כולם; פעמים לא היו אלא „מציקים“ — חוכרים גדולים של אדמת-המלכות, כשהקרקע עצמה נשארה בידי בעליה הראשונים. יהודים, שנידונו מכאן ואילך כאריסים של המלכות. ברם המסים שגברו, דלדול הישוב, יתרון-זכויותיהם של הנכרים — כל אלו סייעו להתמעטותם המתמדת של האוכלוסין היהודיים ולריבוי חדירתם של גויים ל„הר שביהודה“.

⁷ ר' ישמעאל בר' יוסי למשל עולה להתפלל בירושלים (ירושלמי ע"ז פ"ה מד ע"ד), וכן ר' יונתן (בראשית רבא פל"ב, 296).

⁸ ע"י מה שכתבנו בענין זה למעלה בפרק ד', עמ' 116—117 והע' 172—185.

התמדתו של תהליך זה (שנמשך דורות!) והתפתחותו — אפשר להבחין מן המסורות שלהלן: בירושלמי⁹: אמר רבי אחא: בימי רבי הושעיא ביקשו להימנות על הר המלך לפוטרו מן המעשרות. אמרו: יבא רבי הושעיא. לא הספיק לבוא עד שנטרפה השעה. קרוב לשער, שהמעשה האמור אירע בראשית ימי הסיבירים, בשנים האחרונות למאה השנייה. הרי שבהמשך שנים שנה לערך הפך הישוב העברי מיעוט בשטח הג'ל. אלא שהשם „הר המלך“ אין עניינו מחזור כל-צורכו, ובידוע שנחלקו חכמים אחרונים בדבר¹⁰. מכל-מקום נראה, שאף-על-פי שהשם מציין לפעמים ישוב יחיד (וכן „טור מלכא“ הארמי), הרי בכללו פירושו תחום מקיף, שלעתים קרובות מצטמצם משמעו לשטחים שמצפון וצפון-מערב לירושלים ב„הר שביהודה“. ולגבי הדור שלאחר מיפן אנו קוראים בירושלמי¹¹ על התקנה שהתקין רבי יהודה נשיאה הראשון, להתיר שמנם של גויים, „שהיו עולין להר המלך ונהרגין עליו“. פירוש הענין: שהיהודים היושבים בסמיכות מקום להר המלך¹² הואיל ונצטרכו לשמן שמועט היה במקומם, עולים היו לקנותו מידי היהודים, שנשתיירו יושבים בהר המלך, העשיר בזיתים. והואיל ורובם של תושבי התחום ההוא היו אותה שעה גויים, לפיכך מסתכנים היו פעמים רבות מידיהם של הנכרים, שקיפחו בהם, בביאתם וביציאתם. הרי שאף במחציתה הראשונה של המאה הג' ישבו יהודים חקלאים בהר המלך, ואף-על-פי שמועטים היו.

מסורת שלישית, מן הדור שלאחר מיפן, מצויה היא בירושלמי¹³: רבי סימון היו לו שדות¹⁴ בהר המלך ושאל לרבי יוחנן, אמר ליה: יובירו ואל תשפירם לגוי. שאל לרבי יהושע בן לוי ושרא ליה: סבר רבי יהושע בן לוי מקום שאין ישראל מצויין וכו'. אף כאן ממה שהיו לו לר' סימון כרמים בהר-המלך, קרוב להסיק, שהישוב היהודי בגופו לא נעקר כולו מתחום זה. וגם הלשון „אין ישראל מצויין“, אין פירושו אלא שמעטים הם שם. מכל-מקום משמע שמימי רבי יהודה נשיאה ועד לר' סימון (דור אחד!) פחת הישוב היהודי והלך ונצטמק בתכלית.

ממסורת ההלכה שבירושלמי יכולים אנו ללמוד אף על התמעטות האוכלוסין היהודיים בדרומה של יהודה ההררית, שכן קראנו שם¹⁵: רבי התיר בית-גוברין (כשם שהתיר בית-שאן וקסרין וכפר צמח), כלומר: פטר אותה ותחומה מחיוב המעשרות והתרומה. מסורת זו וודאי משמעה, שמפני התמעטות היהודים בתחום

⁹ דמאי פ"ה כד ע"ד, ועי' לעיל פרק ד', עמ' 99 והע' 40—42.

¹⁰ ראה ש' קליין תרביץ, שנה א', ספר א', עמ' 136—144 ובספרו „ארץ יהודה“, עמ'

229—247; קובץ „ירושלים“, חרפ"ח, עמ' כ"א.

¹¹ שבת פ"א ג ע"ד, ועי' לעיל פ"ד, עמ' 157 והע' 497 ואילך.

¹² כווננו כנראה לבני השפלה בתחומי עמאוס ולוד, ולרבות ישובים אחרים שלצד צפון

ולצד דרום משם.

¹³ דמאי פ"ו כה רע"ב, עבודה זרה ספ"א מ רע"ב, ועי' חלק א' של ספרנו, עמ' 179

ולעיל עמ' 157.

¹⁴ בעבודה זרה ר"ג כה: גוטעי (קרא: גיטעי) כרמיב.

¹⁵ דמאי פ"ב כב ע"ג, ועי' לעיל פ"ד, עמ' 154.

בית-גוברין, והתרבות היסוד הנכרי, נידונה כביכול הקרקע כשל חו"ל, שפטורה ממצוות התלויות בארץ, על-מנת להקל למעשה על היהודים את הישיבה בין הגויים. יש כאן מעין מתן זכות-יתירה לישוב העברי השרוי בין הנכרים הרבים, שלא יטוש את עבודת-הקרקע ולא יעקור ישיבתו מתחומין אלו.¹⁶

המקורות הללו דיים להעמידנו על כללו של תהליך ירידתו של הישוב היהודי ביהודה שבהר (ואין אנו צריכין עוד לעדויות שאצל הסופרים הנוצרים על נכרים עובדי-עבודה-זרה שבסביבות חברון, ובית-לחם וליד תמנה, ולא לעדויות הארכי-אולוגיות המעידות על כך^{16a}. אלא שמכל-מקום לא נתעקר הישוב מתחומין אלו במוחלט¹⁷.

התמעטות האוכלוסין-היהודים ביהודה כרוכה וודאי אף בהגירה המתמדת לחו"ל. עדים אנו לגבי הפרק הנידון ליציאה מן הארץ לחו"ל אף בשאר מחוזותיה של ארץ-ישראל. במקרים רבים לא היתה יציאה זו אלא לשעה, על-מנת לחזור לארץ לאחר ביסוס המעמד הכלכלי. ברם למעשה נשתקעו רבים מן היוצאים הללו בארצות-הגירות ולא חזרו, ומכאן הפולמוס של חכמים, מלאחר בריכוכבא ועד לימיהם של הסיבירים, כנגד היוצאים לשעה. — התנגדות שמצאה ביטוי בהלכה הקבועה, שאוסרת את היציאה לחו"ל לעולם, בלא נטילת רשות¹⁸.

יהודה נידלדלה מתושביה היהודיים אף על-ידי ההגירה לגלילות האחרים של ארץ-ישראל גופה. כך קרוב ביותר להנחת, שלא רק המרכז (החכמים והנשיא) הועתק לגליל מלאחר מלחמת-ביתר¹⁹; אף מאנשי-העם העתיקו ישיבתם לכאן, בין

¹⁶ והוא הדין בקשת פיטורין של הרי-המלך מן המעשרות — נראה, שנתכוונה לתכלית זו. ^{16a} אונומאסטיקון לאויסיביוס, ערך „אלוני ממרא“ [תרגום ע"צ מלמד, מס' 367]: עד היום מראים את האלה... והגרים עובדים אותה [האלה מצוירת גם במפת מידבא, דף ח' בתרגומו של מ. אבייונה, ארץ ישראל, ב]. והשוה חיי קונסטנטינוס, הוצ' Hekeel, 99 — 100 — אגרתו של קונסטנטינוס על בנין כנסיה. הירוזנימוס באגרת לפוליגוס (P. L. 22, 504, 58): בבית לחם הקימו הגוים פסל של אדוניס-תמוז. אויסיביוס באונומאסטיקון ערך „עינים“ [תרגום ע"צ מלמד, מס' 10] מעיד, שעל יד המעין שב „עינן“ (סמוך לתמנה) „היה אליל מכובד על ידי התושבים“.

¹⁷ למשל מגוסנא נזכר חכם בשם „יעקב בר' יצחק מבית גופנין“ (תוספתא אהילות פי"ח הט"ז 617).

¹⁸ „לא יצא אדם לחו"ל אלא אם כן הולכין חיטין סאתים בסלע. אמר ר' שמעון: במה דברים אמורים? בזמן שאין מוצא ליקח, אבל בזמן שמוצא ליקח אפ"י סאה בסלע לא יצא... כל המניח את הארץ בשעת שלום ויוצא לחוצה לארץ כאילו עובד עבודה זרה... (תוספתא עבודה זרה פ"ד ה"ד—ה"ה 466). „וכן היה ר' יהודה אומר: הבאין מחוץ הים וממדינת הים אסורין לספר ולכבס. וחכמים מתירין. אמר רבי: נראין דברי ר' יהודה בזמן שלא נטל רשות ודברי חכמים בזמן שנטל רשות“ (תוספתא מועד קטן פ"ב ה"ב 230). „אמר רבי חנניה: רבי — תלמידיה דר' יהודה הוה, דר' יודה אמר: אסור לפרש בים הגדול (מפני היציאה לחוצה לארץ). ירושלמי פסחים פ"ד ל ע"ד, והשוה מועד קטן פ"ג סא ע"ג. ¹⁹ לענין משמרות הכהנים שנעתקו אולי לגליל לאחר החורבן ומלחמת בריכוכבא ראה ש. קליין Neue Beiträge zur Geschichte und Geographie Galiläas ובספרו של הגליל, עמ' 64 ואילך.

מטעמים שבנסיבות מדיניות ובין מפני גורמים ישוביים-כלכליים. תחום שני שקלט כנראה מן היוצאים שמן „ההר שביהודה“ הרי היא כנראה „שפלת הדרום“. דומה שהערים בשטח הזה (ושמא אף יפו וקסרין) זוכות להתרבות ולהתחזק בימים אלו. וקרוב לייחס תוספת-כוח זו לביאתם של יוצאי ההר. עובדא זו אפשר מוכרת היא אף ממה שמצינו בימי הסיבירים ריבוי בניינם של בתי-כנסיות בלוד, או פיאורם. בה בשעה ניבנו בתי-כנסיות, בתוכם מפוארים, כגון זה של כפר-נחום — אף בגליל²⁰. שכן אנו קוראים בירושלמי²¹: רבי חמא בר חנינא ורבי הושעיה הוון מטיילן באילין כנישתא דלוד²². אמר רבי חמא בר חנינא לרבי הושעיה: כמה ממון שיקעו אבותי כאן! אמר ליה: כמה נפשות שיקעו אבותיך כאן; לא הוה אית בני נשא דלעיין באורייתא?!²³ ובלא כך — עד ימיו של רבי ועד בכלל שימשה לוד מקום עיבורי-השנים על אף העתקתו של המרכז לגליל. ולאחר מיכן — קידוש החודש נהגו לעשותו ביהודה, ויש להניח, שלא קדושתה היתירה של יהודה בלבד גרמה לכך. ראיות אחרות מצויות בידינו לתחרות שבין הדרום לבין הגליל בהלכה ובהנהגת הרבים ובגדולת-תורה, דבר שקרוב ביותר לפרשו על-ידי הנחת ריבוי של הישוב היהודי בתחומין אלו, אלא שבפרשה זו נדון להלן במקומו.

✠

ד) התפשטות השומרונים

גורם אחר, חשוב ביותר בתולדות הישובים היהודיים בתקופת הנידונית ובימים שלאחריה, הריהו: התפשטות השומרונים. זו נתכוונה בעיקר לצד השפלה והימנה ולהלן — לצד דרום ולצפון בתחומי חוף-הים. ברם אף בטבור הארץ פרצו השומרונים מלאחר החורבן צפונה, אל מעבר לגבולותיהם (עין-גנים), ואף-על-פי שהתפשטותם נעצרה כאן בתחומי העמקים²⁴.

ציור כללי לתהליך ההתפשטות השומרנית לתוך ישובים של יהודים בתחומי השפלה בהמשך המאה השניה — יש להעלות מן האגדה הזאת²⁵: מעשה ברבי שמעון בן אלעזר שהלך לעיר אחת בדרום ונכנס לבית-הכנסת ושאל לסופר, אמר לו: בחייך, יש כאן יין למכור? אמר לו: רבי, העיר הזאת של כותים ואין עושין את היין בטהרה, כשם שהיו אבותי עושין אותו וכו'. בעיר זו ישבו, כנראה, יהודים ושומרונים כאחד, אלא שהאחרונים נתרבו, ומשנתרבו „נתקלקלו“. ורבי שמעון בן אלעזר, שבא מן הגליל, לא היה בקיא בטיבו של הישוב עכשיו, אם עיקרו יהודי

²⁰ ראה Kohl-Watzinger, Antike Syn. in Galil, 1916; Watzinger, Denkmäler Palaest. II 1935, p. 107—114.

²¹ פאה ספ"ח כא סע"ב, שקלים ספ"ה מס ע"ב.

²² = היו מטיילים בבתי כנסיות של לוד.

²³ = לא היו בני אדם שיעסקו בחורה?!

²⁴ סקירה כללית לישובי השומרונים ראה יצחק בן-צבי, ספר השומרונים, תרצ"ה.

²⁵ 132—64: ש. קליין, ארץ הכותים, ירושלים של לונץ, כרך י', 133—160.

²⁵ דברים רבא פ"ב כד; וראה הקבלות בירוש' ע"ז פ"ה מה ע"ד ובבלי חולין ו א.

ואם שומרונים. לפנינו אפוא דוגמא של התהוות ישובים מעורבים, יהודים-שומרונים, וגידולו של היסוד השומרוני.

מקור אחר, המקשר התפשטות שומרונית זו במלחמת בר-כוכבא, הוא דברי הירושלמי²⁶: אמר רבי אבהו: שלוש-עשרה עיירות נשתקעו בכותיים בימי השמד (שלאחר מלחמת בר-כוכבא). לפי הפירוש הרזוח והפשוט לכאורה, הרי באה המסורת להעיד על ישובים של ישראל שנטמעו בין הכותיים, מפני הגזירות של אדרינוס על הדת היהודית ומפני הרדיפות על המורדים. אמנם דעתי נוטה לראות כאן — חילוף הדברים — לטמיעת שומרונים ביהודים (מפני הגזירות על המילה, שלא בטלה לגבי הכותיים)²⁷, שכך מחייב קשר-העניינים שבסוגיא. על-כל-פנים לפנינו עדות על חדירתם של כותיים לבין היהודים והתערבותם עמהם. פרשה זו מבוררת ביותר במאמר שבתוספתא²⁸: רבן שמעון בן גמליאל אומר: כל מצוה שהחזיקו בה כותיים הרבה מדקדקין בה יותר מישראל. ועוד, שענין הסוגיא הגידונית בירושלמי מטה לכאורה את הדעת לומר, שהמדובר בכותיים שנטמעו ביהודים, ואל יהא דבר זה תמוה בעינינו: שהרי דווקא מפני המשך הגזירות שעל הדת, יכלו השומרונים למצוא להם מפלט בהתייחדות, אם משלם ואם למקצת. אף הסיכויים הכלכליים שבישובים העשירים בשפלה ובעיקר בחוף הים, אף הם משכו את השומרונים בעלי הממון והיזמה המסחרית-פינאנסית, שפן לאחר זמן מועט (בהמשך המאה הג') מוצאים אנו ישוב שומרוני מקיף ומבוסס בקיסרין. ואין לפקפק שכבר אז חדרו השומרונים גם לתחומה של יבנה ושל עזה. ובידוע שבתקופה הביזנטית (מאה ה' ומאה ו') מצינו „קסטרה“ שליד חיפה מיושבת שומרונים כולה²⁹, כלומר: מתפשטים הם בחוף הים צפונה (בעקבות הישוב היהודי?). הרי זו אפוא אפספנסיה ישובית-כלכלית.

עובדא זו, התפשטות השומרונים לתחומי ארץ-ישראל שמתוך לשומרון³⁰, שחלה בתקופה האחרונה, ידועה היתה להם יפה לחכמים³¹, שכן מעיר הירושלמי³² לאותה הלכה של רבן שמעון בן גמליאל³³: אמר רבי שמעון [בן לקיש]³⁴: הדא

²⁶ יבמות פ"ח ט רע"ד, קידושין פ"ד סה סע"ג.

²⁷ אב-הכנסיה אוריגנס מעיד, שבימיו נידונו השומרונים על איסור המילה (Contra Celsum, II, הוצאת Koetschau, עמ' 142); ובפירושו למתיא (כרך X, הוצאת קלוסטרמן, עמ' 666) מעיד על νομομαθεῖς (= חכמי הדת) שלהם הגלחמים על תורת משה: על המילה.

²⁸ פסחים פ"ב הט"ו 156, ירושלמי שם פ"א כו ע"ב, בבלי חולין ד א.

²⁹ אנטונינוס מסלקנטיה קורא לה Castra Samaritanorum; והיא „קסטרה“ צרתה של חיפה היהודית (איכה רבתי א יז, מדרש שמואל פס"ז, כו א, ועי' ספר הישוב, ע' אונג, הע' 9). וראה י. בן-צבי, ס' השומרונים, 103, וידיעות, תרצ"ד, עמ' 17—20.

³⁰ לפי גבולותיה הרשומים במלחמות היהודים של יוספוס (ג ג ד).

³¹ לישוב שומרוני בעבר-הירדן הצפוני Θερσίλα ראה בן-צבי, שם (ועל מציאותם של שומרונים בסוסיתא וגמלא, שם עמ' 131, אין הדין עמו); ועל ישוב שומרוני בנבו ראה Mount Nebo, Saller, ירושלים, 1941, עמ' 271—275.

³² פסחים פ"א כו ע"ב.

³³ תוספתא פסחים פ"א הט"ו 156 (הבאנה לעיל).

³⁴ כך נראה להשלים.

דתימר³⁵ בראשונה, שהיו משוקעין בכופרניהן³⁶, אבל עכשיו שאין להן לא מצוה ולא שיירי מצוה חשודין הן ומקולקלין הן. רבי שמעון בן לקיש סבור אפוא, שמאמצע המאה הב' ועד לאמצע המאה הג' חל עיקרו של התהליך — האנספונסיה של השומרונים. מסורת זו יש לראותה כנכונה במידה מרובה. מציאות זו היא שנתנה ידים לאגדה הרווחת השומרנית, על בבא רבא, בתחילת המאה הד', שמינה י"ב ראשי-עם במחוזות הרבים של ארץ-ישראל³⁷. במערכת הגלילות הללו אנו קוראים, דרך משל, על התחום שמן עזה ועד לנחל מצרים, מראש-הנקרה ועד לצור, מן הכרמל ועד לעכו, מהר הגליל ועד הלבנון. וודאי דברי חלומות הם — על שלטון שומרונים בתחומין הללו, ועל ישוב של כותים — ואפילו מרעט — בכלם. מכל-מקום, אותה התפשטות שחלה במאה הב' והג' יכלה להכשיר התהוותה של אגדת-פלאים זו³⁸. מכל-מקום כבר במאה השניה מצינו כותים בכפר עותנאי³⁹, וכנראה אף באנטיפטריס⁴⁰ (= ראש-העין) ושאר מקומות⁴¹, ואין לפקפק בכך, שגם בעמאוס ובלוד, ואף-על-פי שאין עדויות מפורשות על כותים היושבים בערים אלו ממאה זו, הרי ישבו כאן שומרונים בשיעור מרובה. והוא הדין לגבי קיסרין, שהעדויות עולות לעינינו רק ממאה ג'⁴². ולענין יבנה, הרי מסופר לנו מן המאה הה' על שומרונים שיושבים עם יהודים בתחומה⁴³. ברם מן התוספתא⁴⁴ אנו למידים, למאה הב' בתחילתה, שכותים ישבו בעיר או בסביבותיה, בשיעור מרובה, שכן אנו שונים: אמר רבי יהודה: במה דברים אמורים, באוצר של ישראל וגויים, אבל אוצר ישראל וכותים הולכים אחר הרוב. אמרו לו: אחרי שהורית לנו על אוצר יבנה שלפנים מן החומה שהוא דמאי היה רובו כותיים⁴⁵. אמנם, קרוב להניח את האפשרות, שריבוי התבואה של כותים כרוך אף במה שהביאוהו מארץ שומרון⁴⁶.

35 [= במה דברים אמורים (כדיוק: זו שתאמר).]

36 = בכפרים שלהם.

37 ראה למשל בכרוניקון של אדלר REJ, כרך מה (1902), עמ' 91 ואילך.

38 י. בן-צבי (עמ' 104) מייחס לסיפור דילן חשיבות למעלה ממידת הראוי.

39 גטין פ"א מ"ה, תוס' דמאי פ"ה ה"ג — מימי רבן גמליאל דיבנה.

40 תוספתא דמאי פ"א ה"א.

41 ליד החוף: כפר שלם, עין כושי ואוגדור (= גדור = גדרה של קיסרין). ראה

עבודה זרה לא א.

42 ירושלמי עבודה זרה פ"ה מד ע"ד.

43 „תולדות פטרוס האיבירי“ (הוצאת Raabe, עמ' 126 ואילך), נתחברו בסוף המאה

החמישית בלשון היוונית, אולם נשאר לנו רק התרגום הסורי“ (ס' הישוב, עמ' 77, הע' 11).

44 דמאי פ"א ה"ג 46. בכתבי יד של התוספתא נשמטה הלכה זו עלידי שיון-הסופות

(= הומילויסטיסון).

45 דבריו של (Emmaüs) Abel, עמ' 330) המסתמך על דרנבורג, שרוב תושבי יבנה

מלפני חורבן הבית, מוטעים הם. הוא סומך על לשון התוספתא (דמאי שם): אוצר של יבנה

שלפני המלחמה; אבל הנוסח הנכון הוא: שלפנים מן החומה. ועוד שמן פטרוס

האיבירי (עי' הע' 43) מוכח שבמאה החמישית היתה יבנה כולה שומרנית.

46 בזמן מאוחר אתה מוצא שומרונים אף בסביבות עזה (ס' הישוב, עמ' 114). והוא

הדין בצפון ליד חיפה (Castra Samaritanorum, לעיל הע' 29), וכן בעכו, כפי

מה הם הגורמים להתפשטות זו של השומרונים? אין בידינו להשיב בבירור לשאלה זו. שמא — התמעטות כוחם של ישראל, דבר שגרר אף ריבויים של נכרים? או שמא מצוקתם של הכותים בארצם — הגזירות שעל הדת — אילצתם לנסות ולהימלט מאימת המלכות? על-כל-פנים נראה שאחרי הגורמים העיקריים שימשו הסיכויים הכלכליים שבערי החוף. מרכזים אלו למסחר (ליצוא וליבוא) משכו את הכותים בעלי-הממון ובעלי היזמה הפינאנסית⁴⁷. כיון שהשומרונים עשויים היו לחזק את מעמדם של הישובים העברים כנגד הנכרים, וכנגד המלכות, הרי שיכולים היו היחסים שבין העמים הללו להיות תקינים וקרובים. ברם התחרות שבינם לבין עצמם עלולה היתה להחריף את הניגוד הקדמון ולהגדילו. שני גורמים מנוגדים אלו ושתי צורות-יחסים שונות אלו, מוצאים ביטוי במסורת דילן (ובשל השומרונים), מקום שאתה מוצא עמדה פעמים חיובית ופעמים שלילית בכל הדורות אצל החכמים השונים כלפי השומרונים. אלא שאנו מצויים בשעה זו לעמוד על הגילוי העיקרי של היחס כלפי הכותים בתקופה הנידונית. וכאן אתה מוצא מעין שינוי בולט בהמשך שני הדורות שלאחר מלחמת ברי-כוכבא. שכן בדור הראשון שלטת הדעה החיובית כלפיהם, ואף-על-פי שיש חכמים המבקשים להרחיקם ולדונם כזרים וכ"מקולקלים" שכן מלמד רבן שמעון בן גמליאל: הכותי. כישראל⁴⁸, הוא שאומר⁴⁹: כל מצוה שהחזיקו בה כותים הרבה מדקדקין בה יותר מישראל. ברם רבי חולק עליו ואומר: כותי כגוי, ובתלמוד הבבלי⁵⁰ אנו קוראים: אמר רבי חנין אמר רבי יעקב בר אידי אמר רבי יהושע בן לוי משום בר קפרא: רבן גמליאל ובית דינו נמנו על שחיטת כותי ואסרוה (כלומר: כשחיטת נכרי), ורבן גמליאל זה הוא בנו של ר' יהודה הנשיא, בסופה של תקופת הסיביריים. מהי הסיבה לשינוי-יחס זה? דומה שתשובה לכך אנו מוצאים במאמרו של רבי שמעון בן לקיש, התולה את הקלקלה של הכותים ביציאתם מכפריהם. וודאי אפשר, שהשתקעותם של השומרונים בתחומין זרים סייעה להמעטת קנאתם לדת. ברם על יסוד מה שאנו יודעים על השומרונים רשאים אנו לראות כאן ביטוי של התנגדות מצד היהודים לאחר שפרצו לתחומם, כלומר, משעה שנפתחה סכנה של תחרות מצד הכותים. וכיוצא בזה יש לפרש את תשובתו של רבי אבהו ל"כותיאי דקיסרי", ששאלוהו: "אבותיכם היו מסתפקין בשלנו, אתם מפני מה אינכם מסתפקין ממנו?" — "אבותיכם לא קילקלו מעשיהם, אתם קלקלתם מעשיכם"⁵¹.

שעולה מתוך הספר Doctrina Iacobi nuper baptizati (= הוראות יעקב המשומר מקרוב), עמ' 69—70 (ס' הישוב, עמ' 120). Σαμαριτικῆ Πτολεμαίς. אין פירושה שכל העיר עכו שומרנית, אלא השכונה השומרנית שבעכו.

⁴⁷ אף בימי בית שני היה כוחם הפינאנסי מרובה.

⁴⁸ תוספתא תרומות פ"ד הי"ב והי"ד, 31—32; ירושלמי ברכות פ"ו יא רע"ב.

⁴⁹ תוספתא פסחים פ"ב ה"ט"ו והקבלות (לעיל הע' 28).

⁵⁰ הולין ה ב.

⁵¹ ירושלמי עבודה זרה פ"ה מד ע"ד.

ה) תקופת השנים 235—324

בתקופה זו קובע המצב הכלכלי, כגורם עיקרי, במעמדו של הישוב בארץ-ישראל. יש ידים להניח, שהתרופפות מבנהו הכלכלי של הישוב היהודי שימשה עילה אף להתמעטות האוכלוסין היהודיים בארץ, ואף-על-פי שאין לנו ראיות מובהקות לכך. הסיבות, שהביאו לידי המשבר הכלכלי בארץ-ישראל בימים הללו, היו למעשה אותו שפעלו בין אצל הנכרים בארץ ובין בשאר האיפרכיות של ממלכת רומי: המלחמות הקשות עם האויבים מבחוץ (הפרסים — והתדמורים לאחריהם — במזרח, והגותים באירופה), המלחמות הרבות שבפנים (בין הקיסרים ויריביהם), — כל אלו הגדילו לאין-שיעור את עול המסים (והארנוניות) הרגילים והיוצאים-מן-הכלל, ונתנו מקום לעושק הנתינים בידיהם של סקידי-המלכות, וביותר — של החיילות, מלבד הנזקים החמורים שבכיבוש-אויב והקרבות בגופן. ועוד, דומה שארץ-ישראל נפגעה אף מפשיטות של ערביים, שפותחות בתקופה דילן (וביחוד במקומות-הספר שלה) ⁵². נטילתו של הבטחון הציבורי ובטחון-הדרכים קיפח הרבה בקשרי המסחר. היוקר שהאמיר, וביותר הפחתת ערכו של המטבע, המעיטו את כושר העיבוד הראוי של הקרקע, ומכאן הזנחתה וסילוק-פריונה שלה במקומות הרבה, ואף-על-פי שיש חכמים הסבורים, שגרמו כאן סיבות טבעיות, כגון הכחשת הקרקע בגופה.

במקורות היהודיים הנובעים מן התקופה הנידונית, משתקפים משברים הללו במידה יתירה. הרי אתה שומע על עניות שפשטה בעם, וביותר רבות הידיעות (וטבעי הדבר!) הבאות מעולמם של חכמים על „פרוטה שאינה מצויה“, על פרנסה שקשה „כקריעת ים סוף“, ובזיקה לכך — על יציאה לחוצה לארץ לשם פרנסה. ושמא ראוי להעתיק כאן המעשה שלהלן בלבד ⁵³: „מעשה באחד שמכר עצמו ללודים. אתא עובדא קומי ⁵⁴ רבי אבהו, אמר: מה נעשה מפני חיינו עשה“, ופדאוהו בממון הציבור, למרות ההלכה המסורשת במשנה ⁵⁵: המוכר את עצמו ואת בניו לגוים אין פודין אותו ⁵⁶. וכיוצא בדבר המעשה שבבבלי ⁵⁷ באדם שמכר עצמו ללודים ובא לפני ר' אמי שיפדהו וכו' ⁵⁸.

אילוסטראציה חריפה שמן המציאות, בדרך משל, הרי אנו מוצאים לעובדות מן המאמר שלהלן ⁵⁹: אמר ר' יוחנן: ייתי ולא אחמיניה. אמר ליה ריש לקיש:

⁵² השוה לענין גרש (Kräling, Gerasa p. 60—61), המשמשת בכללה עדות ארכי-אולוגית למשבר הכלכלי שבמאה הג' בסביבות ארץ-ישראל.

⁵³ ירושלמי גטין פ"ד מו רע"ב.

⁵⁴ = בא מעשה לפני.

⁵⁵ גטין פ"ד מ"ט.

⁵⁶ והוא הדין את שריש לקיש מוכר עצמו ללודאים (גטין מו א) לא בא אלא מחמת מצבו הכלכלי הקשה.

⁵⁷ גטין מו סע"ב — מו רע"א.

⁵⁸ והשוה משלו של ר' שמעון בן לקיש (ירושלמי תרומות פ"ח מה רע"ד): אילו זבנת גרמך ללודין הוה מזבין להו בדמין יקרין וכו' [= אילו מכרת עצמך ללודים היית מוכר להם בדמים יקרים].

⁵⁹ סנהדרין צח ב.

מאי טעמא, אילימא משום דכתיב⁶⁰ „כאשר ינוס איש מפני הארי ופגעו הדוב ובא הבית וסמך ידו על הקיר ונשכו הנחש“⁶¹, בא ואראך דוגמתן בעולם הזה: בזמן שאדם⁶² יוצא לשדה ופגע בו סנטר⁶³, דומה כמי שפגע בו ארי, נכנס לעיר, פגע בו גבאי⁶⁴, דומה כמי שפגעו דוב, נכנס לביתו ומצא בנו ובנותיו מוטלין ברעב, דומה כמי שנשכו נחש. הרי לפנינו: ה„שעבוד“ הפינאנסי החמור, שהוא הוא הגורם לעוני ולרעב.

ברם בולטות הן המסורות, המעידות על ירידתה של הקרקע ממקומה הראשון – יסודה העיקרי של הכלכלה הלאומית בארץ-ישראל היהודית. על דברי ר' יוחנן „יפה סיפסוף“⁶⁵. שאכלנו בילדותינו מפנקריסים⁶⁶ שאכלנו בזקנותינו מעיר הירושלמי⁶⁷: „דביומי אישתני עלמא“⁶⁸, שנתכחשה הקרקע. וכבר מצינו את בן דורו, רבי אלעזר בן פדת, אומר: אין לך אומנות פחותה מן הקרקע⁶⁹, משום שאינה מפרנסת – ללמדך (עם מאמרים אחרים), שפסקה עבודת-הקרקע לשמש משען לבעליה.

לפי שקרוב ביותר להניח שבימי המשברים הללו נפגעה החקלאות ביותר, ולפי שעיקר המשק של ארץ-ישראל היהודית בתקופה זו היתה עבודת-האדמה – הרי שהישוב העברי נתקפה בימים אלו יותר מן הישובים הנכריים בכללם. עובדא זו מתבארת תחילה, במה שהארנוניות התכופות, שנטלו השלטונות, וקודם-לכל – הצבאיים, היו *in natura*, והללו מצויות היו בעיקר בכפרים. ועוד: על אף שיסתו של רוסטובצ'יב⁷⁰, הרואה גורמם העיקרי של המשבר והאנארכיה במאה הג' בהתקוממותם של בני-הכפרים כנגד הבורגנות העירונית, הרי הלכה-למעשה נפגעו החקלאים יותר מן העירוניים; והעושה מצד החיילות חמור היה בכפרים מבערים. ומכאן ריבוי יציאה לחוצה לארץ, על-פירוב על-מנת לחזור, ובממדעט על-מנת להשתקע שם. לימים הללו אתה מוצא מסורות שמעידות על חכמים שביקשו לצאת (ויצאו) לחוצה לארץ לשם פרנסתם. וודאי לא חכמים בלבד היו ביוצאים, שהרי

⁶⁰ = יבוא (המשיח) ולא אראנו. אמר לו ריש לקיש: מה טעם? אם נאמר משום שנאמר.

⁶¹ עמוס ה יט.

⁶² בכתב-יד פלורנץ ובהגדות התלמוד: דוגמתן בזמן הזה, אדם.

⁶³ = saltuarus = פקיד הממונה על יערות (או על נכסים).

⁶⁴ = גובה מסים.

⁶⁵ כלומר: סופי פירות, שאינם משובחים.

⁶⁶ כך בסוטה (כאן: מפרסקים), ופירושו: פרי משובח. הבלשנים (יסטורוב) גוזרים אותו מלשון יווני $\pi\acute{\alpha}\chi\chi\epsilon\upsilon\sigma\omicron\varsigma$ (= הכל זהב). אבל ע"י מה שמביא דלמן (ע' קפריסין) בשם עמנואל לב.

⁶⁷ פאה פ"ז כ סע"א, סוטה פ"א יז ע"ב.

⁶⁸ = שבימיו נשתנה העולם. בהקבלה שבמדרש שמואל (בובר, עמ' 86): הדה אמרה דבימיהון אישתני עלמא [= זאת אומרת, שבימיהם נשתנה העולם], שמא הכוונה אף בימי ר' חנינא (רבו של ר' יוחנן), שנזכר קודם.

⁶⁹ יבמות סג א.

⁷⁰ The Social and Economic History of the Roman Empire, 1926

אותם גורמים כלכליים, שאילצו את אלו לצאת, פעלו אף אצל האחרים. ואין מעמדם של חכמים משמש אלא ראיה למצבה הכללי של האומה בארץ-ישראל באותו הזמן. מכל-מקום יש ליתן את הדעת על הגורם המשקל — לאידך גיסא: ביאתם של ישראל לארץ מתפוצות-הגולה. מכירים אנו אנשים הרבה שעלו מבבל ללמוד תורה בארץ-ישראל⁷¹, ומהם שנשתקעו כאן (ובתוכם בעלי נכסים). והוא הדין משאר ארצות (אסיה הקטנה, אפריקי הצפונית וארמניה). אף משאר כל העם עלו לארץ ונשתקעו בה. וכבר אנו מוצאים מעין קהלה של „קפדוקאי“ בציפורי⁷², ובבית-הקברות של יפו⁷³, שעיקרו מן התקופה הנידונית, מצאנו אנשים שמן קפוטקייא ואסיה הקטנה בכללה, וביותר — מן מצרים. אלא שקרוב להגית, שלא נתאזנו היציאה והעליה, ושהיציאה רבתה על העליה בשיעור ניכר.

מעתה מצויים אנו לנסות ולסכם לערך את הבחנותינו וידיעותינו הכוללות על מעמדה הישובי של ארץ-ישראל היהודית בסופה של התקופה דילן:

המאה השלישית הריהי התקופה של אורבאניזציה⁷⁴ בארץ-ישראל, ואלו ה„ערים“ המתייסדות כאן: (1) בית-גוברין — אלויתירופוליס, בשנת 199—200, בימי שהותו של ספטימיוס סיבירוס בארץ; (2) לוד — דיוספוליס, בימים ההם; (3) עמאוס⁷⁵ — ניקופוליס, בסוף ימיו של היליוגבל או בתחילת ימיו של סיבירוס אלכסנדר, שנת 222; (4) בפפירוס אחד⁷⁶ נזכר יהודי בשם יוסטוס בולווטס של אנו מן סוריא פלסטיני⁷⁷. אנו למידים אפוא שכבר בשנת 291 היתה אנו פוליס עם בולי; (5) דיוקליטיניאפוליס — ליד אשקלון, וכנראה נעשתה עיר בידי דיוקליטיניאנוס⁷⁸; (6) מכסימיניאנופוליס⁷⁸ שבעמק-ירדעאל.

כיצד השפיעה האורבאניזציה על מעמדו האוכלוסי של הישוב העברי בארץ-ישראל? יש חכמים הסבורים, שייסוד ה„פוליס“ משמעו: הכחדת הישוב העברי. כך למשל כותב שלטר על ספטימיוס סיבירוס, שבייסדו את דיוספוליס ואלויתירופוליס השמיד את הישוב העברי באותם המקומות⁷⁹. ברם מוגזמים הם דברים אלו במידה יתירה. אמנם „ערים“ — פירושן, בדרך כלל, מתן דמות הילינית-נכרית לעיר במידה מסויימת: פניה הארגוניים מתנפרות, ועובדא זו כרוכה במציאות אלמנט נכרי

⁷¹ למעשה הרי ימים הללו — ימי שיא של עליית בבליים לארץ-ישראל. ומתבאר הדבר במעמדה המשובח של פרס בתקופה דילן, מתחילת הדינסטיה של הסטנידים ואילך; ובוודאי — אף בגורמים אחרים, שאינם ידועים.

⁷² ירושלמי שביעית פ"ט לט ע"א.

⁷³ ר' ספר הישוב, עמ' 80—88.

⁷⁴ ראה Jones, The Urbanisation of Palestine, JRS, 1931, p. 78. sq.

⁷⁵ Jones, The Cities of the Eastern Roman Provinces, p. 280

⁷⁶ Pap. Oxy. t. IX, p. 239—240

⁷⁷ βουλευτῆς Ὀναίων τῆς Συρίας Παλαιστίνης

⁷⁸ ראה Abel, ח"ב, 306.

⁷⁹ Der Zur Topographie und Geschichte Palästinas; וכיוצא בו ביכלר

Patriarch R. Jehuda und die Städte Palästinas JQR ב' משנת 1901, עמ'

683—740.

בערים. ואמנם למידים אנו מן המטבעות של דיוספוליס ואלויתירופוליס על דמות חיצונית זרה זו. אלא שיסודות נכריים כבר מצויים היו מלפני כן באותם המקומות. ובשניה — אף-על-פי שהסמלים הנכרים שבמטבעות מוכיחים על שליטתם של גויים, הרי לא כל השלטון עבר לידיהם⁸⁰, ולא כל שכן שלא הישוב הפך להיות נכרי. ואכן ידענו שלד היתה בעיקרה יהודית כל ימי המאה השלישית. ועל אנו למדנו מן המדרשים שאף בתקופה מאוחרת היתה זו עיר של יהודים. ולצד שני, אותה תועלת מרובה, שזכה לה ישוב על-ידי האורבאניזציה: מעמד אוטונומי ידוע בתחום ההנהגה הישובית, וביותר בגיבוי המסים ושאר כל תשלומי הממון וארגון השירותים הגופניים שלמלכות — ודאי סייעה פעמים הרבה לחיזוקו של הישוב. ראייה לדבר, שהתושבים שאינם-הילינים ראו זכות מרובה בעשייתו של ישוב — עיר, למרות הפנים החיצוניות האליליות שניתנות ל"פוליס", יש למצוא בעובדא, שמספרים עליה הסופרים הנוצרים, שיוליזוס אפריקנוס, הסופר הנוצרי המפורסם, העמיד את עצמו בראש משלחת על עמאוס לבקש מן הקיסר, שיעשנה ניקופוליס, אף-על-פי שהמטבעות של אותה העיר (משנת יסודה!) מעלים סמלים אליליים. ושמה הוא הדין אותה אגדה⁸¹, המעידה עליו על רבי ששמח לרצונו של אנטונינוס לעשות את טבריא קלניא⁸².

נחזור לעיין באותם מקורות, שנותנין ידים לעמוד באורח כולל על שיעורו היחסי של הישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופתנו, לפחות בשטחים מסויימים, וכאן יש להטעים, שפעמים אנו למידים ממקורות שמתחילת התקופה הבאה, לפי שאין להניח שבימים מועטים חלו שינויים ניכרים במעמד האוכלוסין (ועל-כל-פנים לא לטובת הישוב היהודי).

שנינו במשנה⁸³: אילו דברים מתעשרין דמאי בכל מקום⁸⁴ הדבילה והתמרים והחרובין האורז והכמון. ועל זה מעיר הירושלמי⁸⁵: אמר רבי אלעזר: לא שנו אלא הלוקח מישראל, אבל הלוקח מן הגוי ודאי⁸⁶ (לפי השיטה: אין קנין לגוי בארץ-ישראל, להפקיע מידי מעשרות). רבי יוחנן אמר: לא שנייא, היא הלוקח מישראל, היא הלוקח מן הגוי דמאי. רבי אלעזר סבר מימר: רוב ארץ-ישראל (כלומר: הקרקעות) נתונה ביד גוים, רבי יוחנן סבר מימר: רוב ארץ-ישראל נתונה ביד ישראל.

לפנינו פירוש מאוחר למחלוקתם של רבי יוחנן ורבי אלעזר, ואין ראייה שטעם מחלוקתם כך הוא. מכל-מקום, אין להתעלם מן העובדא, שחכמי ארץ-ישראל (לערך בסוף התקופה דילן) מסופקים היו אם רוב הקרקעות בארץ-ישראל בידי

⁸⁰ ראה למשל הבולווטס של אנו (לעיל 254 והע' 77).

⁸¹ עבודה זרה • כ"א.

⁸² = colonia, שפטורה ממסים.

⁸³ דמאי פ"ב כ"א.

⁸⁴ אפילו בחוצה לארץ, וודאי בארצות הקרובות לארץ-ישראל.

⁸⁵ שם כב ס"ב—רע"ג.

⁸⁶ כך צריך לקרוא (ראה פי' פני משה ורא"פ ורש"ס והגר"א), וראה במהדורת לונץ.

יהודים. כיוצא בזה המסורת דלהלן שם: רבי זעירא שלח שאל לרבי אלכסנדרא דצדוקא⁸⁷: אילין נקלוזיסין⁸⁸ דהכא מה אתון משערין בהון. רוב מן הגוים או רובן מישראל? אמר ליה: לית אנן יכלין משערין בהון⁸⁹. רשאינן אנן להקיש מן הספק שבקרקע על הספק שבאוכלוסין, ויותר מזה: שכבר הפכו ישראל מיעוט, לפי שעיקר הישוב — כפרי היה. ברם שמא יש בידינו לעמוד מן המסורת הבאה על שיעורו של המיעוט היהודי בארץ-ישראל במקום, שהיו ישראל מועטין, ללמדנו, שאף כאן לא היה כנגדם, לפחות בתחומים מסויימים, רוב מוחלט של אחת האומות היושבות בארץ. שכך אנו קוראים בירושלמי (שם להלן): כל המינין אסורין בקסרין: החטים, הפת והיין והשמץ והתמרים, האורז והכמון (כלומר: שבאים מארץ-ישראל)... הרי אלו בשביעית היתר בשאר שני שבוע דמאי. הרי אילו בשביעית היתר — ויהיו בשביעית שביעית? שביעית ישראל משמטין וגוי פטור, ישראל וגוים רבים על כותיים; בשאר שני שבוע דמאי — ויהוא ודאי⁹⁰? ישראל מתקנין וגוים פטורין, ישראל וגוים רבים על כותיים. למדנו לתחום קיסרין, שכל אחת מן האומות הוזה מיעוט, ושבהצטרפות שתיים מהן בא רוב נגד השלישית. וכלום יש ידים להקיש אף לתחומים אחרים, ולכללו של הישוב היהודי בארץ-ישראל, ביחסו לגבי שאר האומות בסוף תקופתנו?

נחזור למחוזות שבהם עיקר הישוב. וודאי היה רובו של הגליל, ולרבות העמק, פיושב רובו יהודים. דבר זה למדנו תחילה לגבי טבריא וציפורי וכפר נחום ושאר מקומות — מסיפורי המפורסם של אפיפניוס⁹¹ על יוסף המומר. הלה שעלה לגדולה — בזכות התנצרותו — אצל קונסטנטינוס, נשלח על ידו, לאחר שנתמנה קומיס, אל הערים הנ"ל, כדי להקים בהן כנסיות של נוצרים, לפי שעד אז לא יכול איש מעולם להקים כנסיות, מפני שאין ביניהם לא היליני ולא שומרוני ולא נוצרי, ועל הדבר הזה מקפידים במיוחד בטבריא ובדיוקיסריה (= צפורי) ובנצרת ובכפר-נחום, שלא ימצא ביניהם נכרי". וודאי הפריז אב-הכנסייה, שבפירוש ידענו על גויים שישבו באותם הימים בטבריא⁹² וכן בצפורי. אלא שכללות התיאור נכונה: רובם המכריע של תושבי הערים הללו — יהודים היו⁹³.

⁸⁷ מצוי גם ר' שבתי דצדוקא (ירושלמי, שביעית פ"ב לד ע"א), וכנראה היא היא Βησανδούα, מקום מולדת האפיסקופוס אפיפניוס, ג' מילין מבית גוברין (ר' ספר הישוב, עמ' 173).

⁸⁸ מין משובח של תמרים, שהביאם לארץ ניקולס איש דמשק בימי הורדוס.

⁸⁹ = נקלוזיסים של כאן — מה אתם משערים בהם, רוב מן הגוים או רוב מישראל? אמר לו: אין אנו יכולים לשער בהם.

⁹⁰ עליסי כתביד רומי (ושם: דיהו ודאי), בדפו': דיהודאי.

⁹¹ ספר הישוב, עמ' 71—72.

⁹² ראה למשל ירושלמי שבת פט"ז טו ע"ד: דליקה נפלה בכסר (= כפרא שליד טבריא) אפיק ר' אימי כרוז בשוקי דארמאי ומר: דעביד לא מפסיד [= הוציא ר' אימי כרוז בשוקי הנכרים ואמר: העושה אינו מפסיד].

⁹³ השה ירושלמי כתובות פ"ב כו ע"ג: א"ר יודן... אילו שנים שיצאו מעיר שרובה גוים כגון הדא סוסייתא, אחד — הכל מכירין אותו שהוא ישראל, ואחד — אין אדם

מעשה נעוין במקורותינו. בבבלי⁹⁴ מסופר: רבי חנינא⁹⁵ מצא גדי שחוט בין טבריא לצפורי והתירוהו לו... משום שחיטה: רוצא ישראל נינהו. ולהלן: רבי אמי⁹⁶ אשכח פרגיות שחוטות בין טבריא לצפורי... ואמר ליה: זיל שקול לנפשך (לומר שמוותרת הן אף משום שחיטה). בדומה לכך קרינו בירושלמי⁹⁷: גדי צלוי אישתכח באסרטי דגופתא⁹⁸ והתירוהו משם שני דברים: משם מציאה ומשם רוב מהלכי דרכים⁹⁹... ואישתכח מן דבית רבי¹⁰⁰. ועוד קראנו (שם): עיגול דגובנא אישתכח בפונדקא דלוי¹⁰¹ והתירוהו¹⁰² משם שני דברים: משום מציאה ומשם רוב מהלכי דרכים. כיוצא בזה קראנו במקום אחר בירושלמי¹⁰³: אמר רבי חנינה: מעשה בקרון אחת משל בית רבי¹⁰⁴, שהפליגה יותר מארבעת מיל, אתא עובדא קומי רבנן ואכשרון. אמרין¹⁰⁵: בהדא איסטרטא דציידן הוות [עובדא והדא איסטרטא דציידן]¹⁰⁶ כולה¹⁰⁷ מישראל (הוות)¹⁰⁸. וודאי אפשר שציידן זו היא בית ציידא של הכנרת¹⁰⁹, אלא כיון שידענו, שציידן וצור היו מקומות היצוא של התוצרת החקלאית של הגליל היהודי, קרוב לומר, שהמכוון כאן ל"ציידן רבה"¹¹⁰, והרי שהדרך מן הגליל לציידן — רובה ישראל היא ("רוב מהלכי דרכים — ישראל").

כשם שבתחומין הרבה נתמעטו האוכלוסין היהודיים בארץ, כך נראה לפי המקורות, שבשטחים מסויימים, הגובלים עם הארץ בצפון, נחרבו שנינו בתוספתא¹¹⁰: אילו עיירות אסורות בתחום צור¹¹¹... ועל זה מעיר הירושלמי: אמר רבי מנא: הדא דאת אמר בראשונה, אבל עכשיו יש עיירות אחרות שהתחזקו בהן

מכירו, חבירו מכירו. מהו שיעשה כאחד מן השוק להעיד עליו. לא מצאו לכאורה עיר אחרת בגליל שרובה גוים.

⁹⁴ בבא מציעא כד ב.

⁹⁵ אמורא מדור ראשון, תחילת מאה ג'.

⁹⁶ אמורא מדור שלישי, סוף מאה ג' — תחילת מאה ד'.

⁹⁷ שקלים פ"ז ז' סע"ג.

⁹⁸ = גובנתא דצפורין (ס' הישוב, עמ' 29).

⁹⁹ שישראל הם.

¹⁰⁰ = גדי צלוי נמצא בדרך לגופתא והתירוהו... ונמצא משל בית רבי.

¹⁰¹ כתב"ד מינכן: דלביא, היום — קבוצת לביא (לסנים לוביא).

¹⁰² = עיגול של גבינה נמצא בפונדק של לוי והתירוהו.

¹⁰³ עבודה זרה פ"ה מד ע"ד.

¹⁰⁴ = בית הנשיא.

¹⁰⁵ ההערה "אמרין..." מלאחר ר' חנינא היא.

¹⁰⁶ כך הנוסח בקטע אנטונין, שפירסמו מ"ר פרום' ר"ג אפשטיין [וצ"ל] בתרביץ ש"ג.

246: וכן הנוסח באורי"ד, ח"ד סי', ר"מ.

¹⁰⁷ = בא מעשה לפני חכמים והכשירו. אמרו: באיסטרטא של צידן היה המעשה.

ואיסטרטא של צידן כולה.

¹⁰⁸ [ע"י הערה פרום' ש. קליין לערך צידן בס' הישוב, עמ' 129].

¹⁰⁹ תוספתא דמאי פ"א ה"י, ירושלמי שם פ"א כב ע"א (ע"ש).

¹¹⁰ שביעית פ"ד ה"ט 66, ירושלמי דמאי פ"ב כב ע"ד.

¹¹¹ כתב"ד רומי בירושלמי: עכו.

יש [ראל] שהן אסורות.¹¹² כיוצא בדבר שנינו בתוספתא¹¹³: עיירות המותרות בתחום נואי ונאסרו כגון ציר וצייר וכו'. וודאי אף כאן קרוב לשער שנאסרו תחומין הללו מפני ש. החזיקו בהן ישראל. והרי נזהר בידוע, "כפר של יהודים" היא, לעדותו של אוסיביוס באונומאסטיקון¹¹⁴: ובזיקה לכך יש לעמוד על המסורת שלהלן¹¹⁵, שבאה לכאורה לסייע לאותה עדות ראשונה על עיירות שבתחום צור (או: עכו), שנושבו שם יהודים במאוחר (לאחר מלחמת בר-כוכבא): גלו ממקום למקום וביקשו לחזור בהן¹¹⁶? ייבא כהדא¹¹⁷ דאמר רבי בא: בני מישא¹¹⁸ קיבלו עליהן שלא לפרש בים הגדול¹¹⁹. אתון שאלון לרבי אמרין ליה¹²⁰: אבותינו נהגו שלא לפרש בים הגדול, אנו מה אנו? אמר להם: מכיון שנהגו בהן אבותיכם באיסור, אל תשנו מנהג אבותיכם נוחי נפש. לכאורה, נשמע שאבותיהם של בני מישא "גלו" לשם ממקום אחר שבארץ-ישראל. והרי ראייה נוספת להתרכזות יהודים (מאחרי ביתר?) בשטחים הצפוניים של ארץ-ישראל.

נחזור ליהודה בידוע שלסוף הפרק הגידון מעיר אוסיביוס באונומאסטיקון על כמה "כפרים של יהודים" או "כפרים גדולים של יהודים", שרובם "בדרומא" (מנגב לבית-גוברין)¹²¹: (1) בית-ענים (Bethanim), (2) אשתמוע, (3) עין-גדי (4) יוטה, (5) כרמלה, (6) ענייא, (7) עין-רמון. ולגבי לוד — הרי בסורית של קדושי ארץ-ישראל לאוסיביוס¹²² אנו קורין: אית דין מדינתא חדא רבתא, סגיאת באנשותא בארעא דפלסטינא וכולהון עמוריא יהודיא הוו, ומתקריא בלשנא ארמיא לוד ויונאית מתקריא דיוקסריא¹²³. לעניות דעתי טעה המעתיק וכתב "דיוקסריא" תחת "דיוספוליס"¹²⁴, וכיוון אוסיביוס ללוד (?). על-כל-פנים מעיד הירונימוס¹²⁵ — בזיקה לענין מרידת גלוס — על טבריא, צפורי ולוד = דיוספוליס, שהן "עריהם" של היהודים.

¹¹² לפי נוסח כתבי-יד ושרידי ירושלמי, עמ' 357, וכן רש"ס. ועי' גם בפירושו של לונץ: וראה ש. קליין, ידיעות, שנה ר', חוברת א', עמ' 29.

¹¹³ שם וירוש' שם.

¹¹⁴ = גינזה [תרגום ע"צ מלמד, מס' 722].

¹¹⁵ ירושלמי ססחים פ"ד ל ע"ד.

¹¹⁶ כלימ'ר: ממנהגם.

¹¹⁷ = יחא בה כזאת.

¹¹⁸ היום קלעת מיס בין צור לצידון (ס' הישוב, עמ' 106).

¹¹⁹ שלשה ימים קודם לשבת.

¹²⁰ = באו שאלו את רבי אמרו לו.

¹²¹ עי' ע"צ מלמד, חרביץ ש"ד, עמ' 259 ואילך.

¹²² W. Cureton, History of the Martyrs of Palestine by Eusebius p. 29

(ר' ספר הישוב, עמ' 131).

¹²³ = יש בארץ ישראל עיר גדולה ורבת עם, והושביה כולם יהודים, ונקראת בלשון ארמי לוד וביוונית נקראת דיוקסריא.

¹²⁴ ואין כאן אפוא הוספה (עי' ס' הישוב, שם).

¹²⁵ ס' הישוב, עמ' 33.

(ו) התקופה הביזנטית . . . . .
 אנו באים לתקופה האחרונה, הארוכה בתולדות הישוב היהודי בארץ בימי השלטון הרומי — התקופה הביזנטית, למן קונסטנטינוס ועד לכיבוש הערבי (324—636). את שקובע עיקר בייחודה של התקופה הנידונת, הריהי הנצרות: (1) נצרותה של המלכות, (2) נצרותם של הנכרים בארץ. השאלה העיקרית היא: עד היכן גרמה מציאות זו להתמעטותם של האוכלוסין היהודיים בארץ-ישראל? שכן וודאי פחתו היהודים בארץ-ישראל בתקופה זו ואין מקום לעיין אלא עד להיכן בידוע שרשמית לא נגזרו גזירות קשות על היהדות בימי שלטונם של הקיסרים הנוצרים הראשונים, כשם שאף רדיפתה של ההיליניות (ופעמים אף ה"מינות") לא היתה מושלמת במאה הד'. מכל-מקום עמידתה של המלכות לטובתה של הנצרות, היתה לעולם סיוע אקטיבי לזכות בהגמוניה במדינה להלכה ולמעשה. כשאנו באים לארץ-ישראל, הרי פעולותיו של קונסטנטינוס והיליני אמו לייסד מקדשים לנצרות (ירושלים, בית-לחם ושאר מקומות) משמען היה תחילה: העלאת ריבונותה של הנצרות בארץ-ישראל — מתן אופי נוצרי לארץ. ההוצאות הכבירות, שהשקיע השלטון עלימנת להקים היכלי-התפארת בירושלים, נשתלמו עלידי כל נתיני הממלכה, שרובם לא-נוצרים. בארץ-ישראל, שמכאן באו בעיקר הכספים הדרושים לכך ומשאר האיפרכיות הסמוכות לה, היה עליהם על היהודים (והשומרונים) לישא במידה מרובה בנטל המסים המוגברים, שהוגדלו לצורך הספקתם של הסכומים הדרושים לכך.

- - אלא שביותר-חשוב כאן נתינת סיוע לנצרות להתערות בארץ ולהרחיב את השפעתה, במקום שעד עכשיו לא היתה מקובלת אלא אצל מיעוט קטן של התושבים. סיוע באפספנסיה של הנצרות ניתן לא רק בדמות הקמת היכלות במקומות מקודשים (ירושלים, בית-לחם ואש-אברהם); סיפורו של אפיפניוס מלמדנו עד-היכן ניתנו רשות ועזרה עלידי המלכות להחדרת הנצרות בזרוע בישובים של יהודים¹²⁶ (המגמה הזאת בולטת בידוע כלפי היהדות אף באותו חוק של קונסטנטינוס, המטיל עונש חמור, שריפה, על יהודים, שנקמו באחיהם שהתנצרו¹²⁷). אותו סיפור אף מלמדנו כיצד נשתדלו היהודים וכיצד עלתה בידם להתנגד למעשים הללו, המעודדים עלידי המלכות, ושמה כדאי לצטט אותן שורות מעטות¹²⁸: „והקיסר הטוב, בהיותו עבדו של המשיח באמת... נותן לו (כלומר: ליוסף המומר)... מתנת כבוד במלכותו, כי מינהו לקומיס ואמר לו לדרוש עוד כל אשר חפץ. והוא לא דרש מאומה מלבד זכות גדולה, מאוד להשיג את הרשיון מאת הקיסר לבנות לפי פקודת הקיסר כנסיות המשיח בערי היהודים ובכפריהם, מקום שם לא יכול איש מעולם להקים כנסיות, מפני שאין ביניהם לא היליני ולא שומרוני ולא נוצרי. ועל הדבר הזה מקפידים ביותר בטבריא ובדיוקיסריה היא צפורה ובנצרת ובכפר-נחום, שלא ימצא ביניהם

¹²⁶ כלפי הנכרים ראה עשיית מיומס של עזה ההילינית — עיר לעצמה, בירי קונסטנטינוס, לפי שהיתה זו נוצרית.

¹²⁷ C.Th. XVI 8, 5 (משנת 355).

¹²⁸ ס' הישוב, עמ' 70 (תרגום עברי, עמ' 72).

נכרי". — „ויקח יוסף את המכתבים ואת יפוי הכוח עם התואר ויבוא לטבריה, כשבידו גם מכתבים להשתמש בכספי הקיסר (כלומר: לתכלית זו)... והוא התחיל לבנות בטבריא... והיהודים הגוראים והנכונים לכל מעשה לא חדלו ממעשי כשפים, שהם נוהגים לעשותם תדיר... והשתדלו לכבות את האש במעשי כשפים ובתחבולות...“

נראה שיוסף לא הצליח ביותר. ברם במקרים אחרים עלתה ביד השלטון להחזיר את הנצרות, אם במעט ואם בהרבה, לבין יהודים בישוביהם, ביד קשה או בתחבולות. ואין צריך לומר, שהריסת בתי־כנסיות והפיכתם לכנסיות נוצריות, שאירעו אף בארץ־ישראל במאה החמישית והששית — משמען למעשה סיוע במישרין לריבוי של הנצרות על חשבונה של היהדות. ובידוע שהמסורת הנוצרית מעידה על הירקליוס, שבסוף ימיו גזר גזירת שמד על ישראל (מלאחר שניצח את הפרסים), לרבות על יהודי הארץ, ויש מסורת שמעידה כן על פוקס (602—610)^{128a}.

ועד היכן עשויה היתה עובדא חדשה זו, נצרותה של המלכות ונצרותם של תושבי הארץ, להשפיע על המעמד האוכלוסי של הישובים היהודים בארץ־ישראל? תחילה — קדושתה של ארץ־ישראל אצל הנוצרים ורוממות קרנה של ירושלים בידי קונסטנטינוס שימשה כוח מושך לעולי־רגלים נוצריים לארץ. העלייה לרגל לארץ־ישראל כבר פחתה, כנראה, מסופה של מאה ב'; ברם ודאי גברה בייחוד מלאחר קונסטנטינוס. קרוב להניח שרבים מעולי־הרגלים שבאו לשעה — נשתקעו בארץ. אף מלכתחילה יש שעלו ארצה על־מנת להשתקע בה. ובידוע שבסוף התקופה הנידונית מצויות אף קהלות של בני ארצות אחרות של נוצרים בארץ־ישראל (ארמינים, איברים ועוד). והוא הדין — המנזרים הרבים, שתחילת יסודם במאה הרביעית, ושהולכים ומתרבים בהמשך המאה החמישית והששית, אף הם משכו אנשים חסידים מן הנוצרים שבחר"ל.

ברם אין ידים להניח, שהישוב הנוצרי נתרבה בארץ בשיעור גדול ביותר — מלבד התנצרותם של הנכרים — על־ידי ביאתם של אנשים מחו"ל. והרי השאלה היא תחילה קונקריטית: כלום רבו המומרים מן היהודים והשומרונים? בידוע שהשומרונים, שמרדו תכופות ברומי בסופה של מאה ה' ובהמשך מאה ר', נגזרו עליהם גזירות קשות, לרבות ההתנצרות באונס. ומכל־מקום אף הם לא המציאו מומרים רבים לנצרות, לא כל שכן היהודים. דומה שהעדויות המובטחות שבידינו, אינן נותנות ידים להניח התנצרות של יהודים בארץ־ישראל בשיעור ניכר כל שהוא, ולמעשה אין מדובר ברגיל אלא ביחידים. כנגדם גוספו גרים בישראל. וכאן צריך להטעים, שאותה שיטה האומרת שהספרות הסורית־נוצרית של ארץ־ישראל (המתורגמת מיוונית) נועדה ליהודים מומרים, מימי יוסטינינוס או מן הימים שקדמו לי — אינה מיוסדת. אין כאן, כנראה, אלא חיבורים שנעשו לצורכי הנוצרים החדשים שמן הנכרים ההילינים שבארץ.

גורם שלילי אחר הריהו היציאה לחר"ל מפני הגזירות שבתקופה הנ"ל. ביותר

עשויה היתה בבל היהודית, שברשות הפרסים, למשוך יהודי ארץ־ישראל לתוכה. ואמנם יש להניח כיוון זה של יציאה לבבל. ברם אין בידינו ראיות לשיעור מרובה של הגירה לבבל בימינו אלו, וכנגדן — יש להניח, שלא פסקה אף עכשיו העלייה וההשתקעות בארץ־ישראל מבבל (ושאר ארצות). וכן אותה שיטה, המייחסת לימיו של קונסטנציוס (337—361) ירידת חכמים מארץ־ישראל לבבל — מפני הגזירות בארץ — אין לה ידים; למעשה אין כאן אלא ביאתם הרגילה של ה„נחותי“ לבבל וחזירתם לארץ־ישראל (רבין ורב דימי ואחרים), ואף־על־פי שכבר רב שרירא גאון באגרתו מדבר בכיוצא בזה.

נחזור לעיין קצרות במעמדם של הישובים העברים: טבריה וציפורי¹²⁹ שומרות על אופיין היהודי כל התקופה הנידונית כולה, והוא הדין עיקרו של הגליל. ודי לעיין אצל אויטיכיוס כדי לעמוד על כך¹³⁰: כאשר הגיע הרקליוס לטבריה, יצאו אליו היהודים השוכנים בטבריה ומתו הגליל ונצרת¹³¹ ובכל כפר בגליל ההוא... מן החיבור *Doctrina Iacobi nuper baptizati*¹³² אנו למידים לישובי החוף שבסביבות חיפא־עכו שהיו בהם יהודים הרבה (שקמונה, עכו). אפשר שכדאי לציין, שלפי אויטיכיוס היו בימי שלטון הפרסים בארץ־ישראל — 4000 יהודים בצור. וכיוצא בזה לחיפא. למידים אנו מן המדרש המפורסם¹³³: ציוה ה' ליעקב סביביו צריו¹³⁴ — כגון חלמיש לנוה, קסטרא לחיפא¹³⁵, סוסיתא לטבריא, יריחו לנוערן, לוד לאונן. נוערן — לדברי אויטיכיוס¹³⁶ — כפר קטן של יהודים. וכן ב„חיי חריטון“¹³⁷ נאמר על נוערן וליביאס הסמוכה, „שהן מרכזים“¹³⁸ של יהודים. עוד אנו למידים על סביבות ירושלים¹³⁹, ואף ירושלים עצמה¹⁴⁰, שבמאה החמישית והששית ישבו בהן יהודים¹⁴¹. וכשאנו באים לשומרונים, הרי מרידותיהם, שנתפשו משכם עד לקיסרין ומתוך לשטחים הנ"ל, מעידות על כוחם האוכלוסי

¹²⁹ על ציפורי שכולה יהודים ע"י עדות תיאודורטוס (ס' הישוב, עמ' 132) לימי וולנס.

¹³⁰ ס' הישוב, עמ' 167.

¹³¹ לנצרת, שתושביה יהודים, ראה אנטונינוס מפלקנטיה *Itinerarium*, ed. Geyer.

CSEL XXXIX עמ' 161—162 (ס' הישוב, עמ' 110).

¹³² לשקמונה שהיא עיר של יהודים — שם, עמ' 63 (ס' הישוב, 156). ראה גם דבריו

של אנטונינוס מפלקנטיה (שם).

¹³³ איכה רבתי פרשה א ס. שיר השירים רבא פרשה ב' (לפסוק „כשושנה“, שה"ש

ב ב).

¹³⁴ איכה א יז.

¹³⁵ ישוב עברי נמצא שם כבר בימי התנאים (ע"י ס' הישוב, עמ' 44).

¹³⁶ אונומאסטיקון [תרגום ע"צ מלמד, מס' 732].

¹³⁷ ס' הישוב, עמ' 109.

¹³⁸ ביוונית $\tau\acute{\alpha} \delta\acute{\epsilon}\rho\mu\eta\tau\eta\sigma\iota\alpha$

¹³⁹ „לישוב היהודי בצוער בתקופה התלמודית“ — אלון — קדם ב, עמ' 129—130.

וע"י מאמרו של סוקניק, שם, 83—88.

¹⁴⁰ ראה סיפור קורותיו של סבא (ס' הישוב, מבוא, עמ' כג).

¹⁴¹ ראה דבריו של אנטונינוס מפלקנטיה על יהודים בסביבות חברון (ס' הישוב, עמ' 41).

הרב במאה החמישית והששית¹⁴². הוא הדין כלפי כוחם של היהודים — כשאנו נותנים דעתנו לתפקידם בימי הכיבוש הפרסי, ושמא כדאי להזכיר עדותו של סהל בן מצליח¹⁴³: „ואחרי עזבם למקום (ירושלים): נשאר יתר מחמש [מאות] שנה לגלים מעון תנים ולא היה אחד מישראל יכול לבוא. והיו היהודים אשר במזרח באים אל מדינת מעזיה (טבריא) להתפלל שם, ואשר במערב היו באים אל מדינת עזה, ואשר בארץ הנגב היו באים אל מדינת צער“. והשווה דבריו של פרשן קראי אחד¹⁴⁴: כי טרם בואו (מוחמד) לא יכלו לבוא אל ירושלים ומארבע כנפות הארץ היו באים אל טבריא ואל עזה לתאות המקדש...

כללו של דבר: דומה בעיני שעל אף התמעטות הישוב העברי בארץ בתקופה הביזנטית, לא ירדו משיעור מיעוט ניכר. לעניות דעתי אין להניח, שהיו הנוצרים רוב מוחלט בארץ ישראל אף בתקופה זו, ואף על פי שהיו רוב יחסי; נראה שהיהודים והשומרונים כאחד עלו על הנוצרים באוכלוסייהם, ואם נניח שהיו היהודים כרביע האוכלוסין ויותר — לא נהיה רחוקים מן האמת.

¹⁴² ראה דבריו של הנוסע אנטונינוס מפלקנסיה (בספרו, עמ' 164) על השומרונים, שבכפריהם, שהם עיקר הישוב, מתייחסים הם בעזות לנוצרים וליהודים.

¹⁴³

קדם ב', עמ' 129, הע' 1.

¹⁴⁴ ב' JQR, מהדורה חדשה, כרך יב, עמ' 519.

מפתחות

א. מקורות

דמאי א יג 250
 ג ד 115
 ו א 123
 ו ג 123, 185, הע' 23
 ו ד 124, 193
 שביעית א א 155
 ד ט 257-8
 ד כא 153
 ה כא 124, 188
 ז יח 22, 68
 ח יא 156
 ת תרומות ז כ 121
 י טו 54
 מעשר שני א ו 31, הע' 76
 שבת טו ט 12
 פסחים א טו 26, 249
 ב טו 249, 251
 יום טוב ב ו 187-8
 מגלה א ד 60
 ב ה 78
 תענית א ז 141
 מועד קטן ב ב 247, הע' 18
 יבמות יב יג 113
 יד ח 59
 כתובות א א 44
 ד ה 3
 ה א 3
 ה ז 156
 ח ג 54
 טו טו ג 69
 טו י 11
 נדרים ה א 116, הע' 172

א. מקרא והנזוים

ס' קהלת (זמן חבורו)-235
 ס' בן-סירא 235
 חשמונאים א' 231, 238

ב. משנה

דמאי ב א 255
 ג א 124
 ו א-ב 123
 עירובין א ב 12
 ג ה 188
 כתובות ד ו 3
 ה ז 156
 ט ט 44
 י ה 115, הע' 163
 נדרים ג ד 119
 סוטה ח ז 41
 סוף 131
 גטין ד ט 252
 ה ו 155
 ט ח 113
 בבא מציעא ח ח 74, הע' 124
 בבא בתרא ט ד 192
 סנהדרין ג ג 61, 154
 אבות ד טו 117, הע' 192
 עבודה זרה ב ו 157
 ה ו 47
 בכורות ו ט 74
 מקראות ז א 12
 ג. תוספתא
 ברכות ה ב 74, הע' 124

תולדות היהודים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד

268

כלאים פ"ט לב סע"ד 140
 שביעית פ"ד לה ב 212
 פ"ו לו רע"ד 114, 132
 תרומות פ"ח מה רע"ד 252 הע' 58
 פ"ח מו ב 174, 177, 121
 פ"ח מו סע"ב 195 הע' 6
 פ"ט לח ד 183
 מעשר שני פ"א גב ד 31 הע' 76
 פ"ד נד ד 114, 123 הע' 249, 132
 חלה פ"ד ס א 132
 פ"ד ס א 151
 שבת פ"א ג ג 67
 פ"ו ח רע"א 151
 פט"ז טו רע"ג 137
 פט"ז טו ד 256
 עירובין פ"ג כא ב 188
 פ"ה כב רע"ג 98
 פ"ו כג ב 189
 פסחים פ"א כז ב 249
 פ"ד ל ד 247 הע' 18, 258
 שקלים פ"ד מח רע"ד 38
 פ"ז נ סע"ג 257
 ראש השנה פ"ב נח א 154
 תעניות פ"ג טו סע"ב 155
 פ"ד סח א 149
 פ"ד סח סע"א 42
 פ"ד סח ד 34, 42
 פ"ד סט א 5, 29, 39, 71 הע' 106
 פ"ד סט ב 71 הע' 109
 מגלה פ"א עא ב 135
 חגיגה פ"א עו ג 55 הע' 29, 82, 40
 פ"ב עז רע"ב וסע"ב 58
 פ"ג עח ד 66 הע' 76, 70
 מועד קטן פ"ב שא ב 122, 193
 פ"ג פא סע"ג 75, 146
 פ"ג פא ד 75, 184 הע' 14
 יבמות פ"א ג א 170
 פ"ד ד סע"א 2

גטין ה(ג) ד 158
 בבא קמא ז יג 141
 ח יד 23
 בבא מציעא ב יז 44
 ז ח 190
 בבא בתרא י ה 193
 סנהדרין א ח 137
 ב יג 75 הע' 135
 ג ח 142
 עבודה זרה ג טו 122
 ד(ה) א 157
 ד(ה) ב 67
 ד(ה) ד 67
 ד ד"ה 247 הע' 18
 ה ו 47
 הוריות א ה 13

ד. ירושלמי

ברכות פ"א ב ג 118
 פ"א ב ד 190
 פ"ב ה ב 73
 פ"ג ו סע"ג 119
 פ"ט יב סע"ד 139
 פ"ט יג סע"א 98
 פ"ט יג ד 67
 פאה פ"א סז א 193
 פ"ז כ רע"א 54
 פ"ז כ א 22, 68 הע' 87
 פ"ז כ סע"א 253
 ספ"ח כא סע"ב 248
 דמאי פ"ב כב סע"ב 255-6
 פ"ב כב ג 246
 פ"ב כב ד 257
 פ"ג כג רע"ב 124
 פ"ג כג ב 188
 פ"ה כד ד 246
 פ"ו כה רע"ב 246
 פ"ז כה ב 123

ה. כבלו	יבמות פ"ד ו ב 136
ברכות יג א 135	פ"ח ט רע"ד 249
לה ב 66-7	פ"ח ט ד 25
נו ב 132	פס"ו יד רע"ד 97
סא ב 80 הע' 186	סוטה פ"א טז ד 81-80
סג ב 70	פ"ז כא רע"ד 137
שבת יב ב 135	פ"ח כג סע"א 41 הע' 110
יג ב 62	כתובות פ"א כה ג 20
לג ב 68-9	פ"ב כו ג 256 הע' 93
נא א 131	פ"ו לא ג 256 הע' 93
קיד א 141	פ"ט לג א 138
קכב רע"א 111 הע' 128	פ"י לד א 115
קל א 47	פ"יג לה ד 184, 136
קלט א 79	נדריים פ"ג לח א 120
קמה סע"ב 188	פ"ו מ א 76
עירובין פו רע"א 4-133	גטין פ"א מג ד 77
פסחים קיב ב 120	פ"ד מו רע"ד 252
יומא עה א 140	פ"ה מז ב 20
עה סע"א 74	פ"ו מח ב 131 הע' 281
ראש השנה יט א 58 הע' 36, 60	פ"ט נ ד 113
כה א 137	נזיר פ"ט נו ד 131 הע' 282
חגיגת כט א 71	בבא קמא פ"ג ג ג 187, 213
מגלה ו סע"א 179-180	בבא מציעא רס"ה י רע"א 156
יא א 110	בבא בתרא פ"ג יד א 156 הע' 494
מועד קטן טז א 5-144	פ"ט יז א 193
יז א 75	פ"י יז ד 75
כז א 167	סנהדרין פ"א יח א 58, 80
יבמות ט א 131 הע' 282	פ"א יח רע"ג 97
מז סע"א 62	פ"א יט א 140, 150
סב ב 42	פ"ג כא רע"ב 185
כתובות מט ב 67	פ"י כז ג 13
נא ב 173	עבודה זרה פ"א לט ב 158
קג ב 137, 149	פ"ב מא סע"ד 131
קג סע"ב 131 הע' 282	פ"ה מד ד 198 הע' 12, 251, 257
קיא רע"א 50 הע' 6, 118	פ"ה מה א 47
נדריים כח א 120	הוריות פ"ג מח ג 134, 205 הע' 25
מט ב 66 הע' 76	
נא א 69 הע' 98	

עבודה זרה יז ב 65	גדרים סז ב 81
יח א 55	סוטה מד ב 41
כ ב 146 הע' 423	מט ב 39, 54, 71
כה ב 1	גטין יד ב 113 הע' 141
הוריות יג ב 72	כ א 144 הע' 409
זבחים קב א 119	לו רע"א 54
חולין ה ב 251	מד רע"א 122
ז ב 154	גטין מז סע"ב 252
מעילה יז א 58 הע' 36, 61	מז א 252 הע' 56
ו. מדרשים וכו'	מז א 30
מדר"י פסחא פ"ג 119	נח ב 124
בחדש ספ"ו 45, 56	נט רע"א 130
כי השא פ"א 58, 154	קידושין לג א 138 הע' 346
ת"כ בהר א ז 188	לט סע"ב 58
ס"ז בהעלותך 141	בבא קמא פב סע"ב 135
ספרי דברים פס"פ 67	צד ב 156
פס"פ שכב 20 הע' 9	ק"ו א 163
מדרש תנאים (8) 147	בבא מציעא כד כ 257
144 (213)	מג ב 65
בראשית רבא כד 184	פה א 142
עה 180	פה ב 132, 139
עז 99, 174 הע' 56, 193	בבא בתרא ח א 136, 141
עח 111	יא ב 187
פא 139	ס סע"ב 11
פב 59	עה ב 22
ויקרא רבא א 62 הע' 60, 155 הע' 185	קמד רע"ב 193
יב 190	סנהדרין ה ב 143
לג 120	יד רע"א 43
לד א 122	יז ב 38
לד ט 122, 193	כ א 66
דברים רבא ב יב 151 הע' 454	כו א 45 הע' 62, 135 הע' 60, 185
ב כד 248	כז א 113 הע' 141
שהש"ר ב סז 70	לח רע"א 147
ב יז 118	מז א 112
איכ"ר א ס 261	זב רע"ב 113
ב ב 35 הע' 89	צג ב 34, 42
ג יג 68	צח ב 183, 252
	עבודה זרה י סע"א 255

הלכות גדולות ה"ל הוראות 73 הע' 117
 מדרש הגדול 53, 59, 77 הע' 152

ז. ספרים אחרים

מתי י מא 190
 מרקוס טו כא 190
 אל הרומים יג ב 119
 היסטוריה אוגוסטה 95 ואילך. 99
 102, 107, 175, 182
 חזון סטרוס 34
 חיי קונסטנטינוס 247 הע' 16
 ס' יגוסע השומרונים 24
 כרוניקה של פסחלה 53
 ס' הסיבילות 105, 165
 ספירוסים של זינון 233
 תולדות סטרוס האיבירי 250
 91
 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102
 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102

איכ"ר ג יד 1
 קה"ר א ל 147
 ט ז 116
 ט ח 100
 י ג 138
 פסוד"כ בשלח 65
 מג"ת פ"ב 60-61
 מס' שמחות ב ט 120
 מס' דרך ארץ יא 80
 אדר"נ פ"כ 54
 נו"ב ס"ג 117 הע' 192
 סדר עולם רבה 5
 מדרש על מגלת אסתר 98
 בראשית רבתי 104
 פרקי רבנו הקדוש 193
 אגרת רש"י 42, 38

ב. מחברים

דיוניסיוס מהל־מחר 101	אויטיכיוס 54, 261
הירודיוס 95	אויטיביוס 18, 24, 31, 43, 55, 258 ועוד
הירונימוס 22, 34, 46 הע' 137, 53, 72	אוליפנס 105, 107
102-100, 105, 258	אורוסיוס 101
זוסימוס 177, 212 הע' 47	אוריגינס 109, 112, 249 הע' 27
יוספוס 44, 45, 157, 171 הע' 44, 186	אמינוס פרצילינוס 62
231, 243	אפינוס 31
מודיסטיוס 58	אסיפניוס 256, 259
מיכאל הסורי 101	אריסטון איש פחל 18
מללס 184 הע' 15	אתנסיוס 177
סולפיקוס סיבירוס 21	בר עבריאוס 101
פילון 46	דיז קסיוס 5, 16, 18, 19, 23, 31, 32, 94
	ואילך, 102, 107

ג. אישים

- ר' אחי בר' יאשיה 78
 איסי בן יהודה 78
 ר' אליעזר בנו של ר' יוסי 61
 ר' אלכסנדר 100
 ר' אלעזר בן חרסום 37
 ר' אלעזר המודעי 37, 41
 ר' אלעזר בן עזריה 37, 129 הע' 267, 144
 ר' אלעזר בן פדת 135 הע' 319
 ר' אלעזר בן פרטא 65
 ר' אלעזר בן שמוע 67
 ר' אלעזר בר' שמעון 65, 120, 145 הע' 414
 ר' אמי ור' אסי 140
 ר' אפס 145, 149-151
 בר' קטרא 133, 145, 147
 רבן גמליאל 71-2
 רבן גמליאל ברבי 117, 148 ואילך
 גניבה 131
 ר' דוסתאי בר' ינאי 77
 ר' הושעיא 99, 246
 ר' חייא 78, 118, 137-9, 145
 ר' חייא בר' אבא 140
 ר' חייא בר' זרנוקא 78
 ר' חנינא 78, 116, 139, 146, 149, 150-1
 ר' חנינא בן תרדיון 4, 65
 חנניה בן אחי ר' יהושע 76
 ר' פארפון 37, 129 הע' 267
 ר' יאשיה 78
 ידוע הבבלי 78
- ר' יהודה (בן אלעאי) 70-71, 74-76, 78, 81
 ר' יהודה בן בבא 65, 187-8
 ר' יהודה בן בתירה 77
 יהודה חזקיה בני ר' חייא 147
 ר' יהודה בן חנניה 153
 ר' יהודה בן נקוטא 99
 ר' יהודה נשיאה 117, 141, 152, 157
 יהודה בן שמוע 61, 74
 ר' יהושע בן לוי 116, 121, 148, 157, 246
 יוחאי (אבי ר' שמעון) 65
 יוחנן חקוקאה 139
 ר' יוחנן (בר' נפחא) 148, 152-3
 ר' יוחנן הסנדלר 67, 74
 ר' יוחנן בן תורתא 42
 ר' יונתן 116, 139
 ר' יוסי בן זימרא 141
 ר' יוסי (בן חלפתא) 22, 73-4, 75, 78
 אבא יוסי בן חנין 117 הע' 185
 ר' יוסי בר' יהודה 138
 אבא יוסי בן יוחנן 117 הע' 185
 ר' יוסי בן כיסר 76-7
 ר' יוסי בן המשולם 116
 ר' יוסי בן קיסמא 65
 ר' יעקב בן קורשאי 130
 ר' יצחק 76, 78
 ר' ישמעאל 11-12
 ר' ישמעאל בר' יוסי 65-6, 116, 120, 131, 136 הע' 326, 137, 145, 245 הע' 7
 לוי בן סיסי 139
 ר' מאיר 5-73, 80, 144, 150
 ר' נתן 75, 76, 78, 144, 145

תולדות היהודים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד

אדינת 168 ואילך	ר' סימון 246
אדרינוס 2, 5, 9, 14-15, 22, 24, 30-31 ועוד	ר' עקיבא 29, 3-42, 65, 78
אורילינוס 6-175	ר' פינחס בן יאיר 135 הע' 319, 146
אכילאוס (במצרים) 198	ר'ב 140
אנטונינוס פיוס 56-58, 63, 103	רבה בר בר חנה 140
אנטיוכוס אפיפנס 9-238	רבותינו 117, 152
אספסינוס 25	רבי 94 ואילך, 129 ואילך, 153 ואילך
בבא רבא 250	ר' שמלאי 157
גורדינוס השלישי 164 ואילך	ר' שמעון בן אלעזר 117, 248
גלינוס 5-174	רבן שמעון בן גמליאל 36, 74 ואילך, 78
גליריוס 198 ואילך	111 הע' 127, 129
דיוקליטיאנוס 195 ואילך	ר' שמעון בן יהוצדק 78
הרקלינוס 175	ר' שמעון (בן יוחאי) 67, 78, 80-82
הרקליוס 261	שמעון בן כהנא 4
הבלת 170, 174, 176	ר' שמעון בן לקיש (= ריש לקיש) 138
וויליוס קצוס 6	ר' שמעון בן מנסיא 117
ווירינוס 165	ר' שמעון ברבי 149
	שמעון התימני 8-187

זבדי 177	בן אלעשה 133, 146
זינוביה 168 ואילך	בן בונייס 134
זיניוס רופוס 46	בן-בנו של זכריה בן קבוטר 76
טורנוס רופוס 72	חוגי השני 222
יוליוס אפריקנוס 255	יוסף בן טוביה ובניו 222, 7-226
יוליוס טיבירוס (המצביא) 5, 16, 30	סהל בן מצליח 262
	עולא בר קשב 121
ליקינוס 200	פסוס ולוליינוס 100
מכסימינוס 179, 196 ואילך	שבנא איש ירושלם 117
מכסנטיוס 9-198	שמעיה ואחיו 100
מריאדס-קיריאדס 167	-----
מרקוס אורליוס 18, 3-62, 68	אנשי ירושלם 116
	דייני צפורי 73, 79-80, 136 הע' 326
נרסס 8-197	הולכי אושא 153
פיבירוס אלכסנדר 179	הרוגי לוד 99-100
ספטימיוס טיבירוס 101, 105	קהלא קדישא בירושלם 116, 245

מפתחות

קארינוס 195	פאפא בר נצר 170, 171 הע' 43
קומודוס 178	פוסטמוס 174
קונסטנטינוס 197 ואילך, 259	פולוס איש שמישת 176
קלודיוס 179	פיליפוס קיסר 166, 182
	פלקוס (הנציב) 46
רומוס 18	
	קאראוסיוס 197
שבזר המלך 164 ואילך	קארוס (קיסר) 178, 195

ד. שמות מקומות

אדרינופול 200	חברון 55, 247
אוגדור 250 הע' 41	חיספה 261
אונו 254, 261	חלב 166
אושא 71	חלמיש 261
איליה קפיטולינה 10, 13, 15, 16, 18, 21	חמץ 168
אנטיוכיא 165-6, 177	חמתא 21
אנטיפטריס 250	חמתא דגדר 21, 23
אסיה הקטנה 165, 167, 177, 188	מבריא וצפורי 9, 15, 23, 5-64, 69, 106,
ארמניה 197	115 הע' 169, 7-255, 259, 261
אשקלון 243	סור מלכא 21
אשתמוע 258	טיאנה 177
בבל, מסופוטמיה 76, 77, 168, 171, 177,	לבנה 71, 249, 250
261, 197	יהודה 233 ורגיל
בית אל 21 הע' 19	יוטה 258
בית גוברין 55, 97, 154, 246, 254	יפו 248, 254
בית לחם 21, 55, 247	ירושלם 37-38, 55, 116 ואילך, 7-236,
בית ענים 258	261 ועוד
בית צדוקא 256 הע' 87	יריחו 133, 261
בית צידא 257	כבוש 21
בקעת בית רמון 21	כזיב 78
ביתר 59, ורגיל	כסרא 256 הע' 92
בית-תר (הכתיב) 54 הע' 14	כסר ביש 21
בית שאן 133, 154, 243, 246	כסר דיכרין 21
גופנא 21, 247 הע' 17	כסר חנניה 21 הע' 17
הגליל 23, 55, 23, 256 ועוד	כפר חרובא 21
גרש 68	כפר לקיטיא 21
דיוקליטינאסוליס 254	כסר נחום 248, 256, 259
הליופוליס (= בעל-בק) 166	כסר עותנאי 59, 250
הר המלך 21, 55, 59, 99 הע' 42, 157, 246	כסר צמח 154, 246
	כסר שיחליה 21

עין רמון 258	כפר שלם 250 הע' 41
עינן 247 הע' 16*	כרמלה 258
עזה 243, 249, 250 הע' 46, 262	לביא 257 הע' 101
עכו 78, 138, 243, 250 הע' 46, 258, 260	לוד 97, 138, 248, 250, 254, 258, 261
עמאוס 55, 250, 254, 255	לודקיא 78
ענייה 258	ליביאס 261
פויניקיה 177	מגדל צבעיה 21
פירסיפוליס 167	מדבר האטד 76
פליסטיני 177	מהלל (= נהלל) 132
צור 257, 258, 261	מישא 258
צידון 67, 78, 257	מישן (כרך מישן) 171-2
צער 262	מכסימיניאנופוליס 254
צפורי 74, 97 הע' 21, 116, 136	מעזיה (= סבריא) 262
ועי "סבריא"	
קונסטנטינופוליס 89 ועוד	גבו 249 הע' 31
קטיסיפון 168, 171, 195	הנגב 55, 258 ועוד
קיליקיה 166	נוה 138 הע' 258, 348, 261
קיסרין 154, 243, 246, 248-250	נוערן 261
קסטרת (שליד חיפה) 249, 261	ניקומדיה 89, 113, 196
קפוטקיא 166	ניקיפוריום 198
(מויגת) קפוטקיא 166-7	נציבין 77-8
	נצרת 256, 259
שזור 23 הע' 37	
שיחין 21	פוסיתא 256 הע' 93, 261
שקמונה 261	סוריא 166 הע' 19, 167, 171, 177 ועוד
	סימוניא 139
תדמור 188 ואילך	
חמנה 55, 247	עין גדי 133, 258
חרצילה 249 הע' 31	עין טב 137
187 Scaptoparena	עין כושי 250 הע' 41

ה. עניינות

זיתים 22	אב בית דין 73
חברים 164 הע' 8	אב"ד (תפקידו) 150-151
חובת האב לזון אח בניו 3	אגודי אומנים 50, 7-86, 90-91, 210
החכם (תפקידו) 73, 150-151	אזורפציה 89 הע' 4
חסידים ואנשי מעשה 7-146, 155, 236	אוכלוסין (התמעטות) 7-246
הטירוניא 5-184	אומנים 8-227
יהדות והיליניזם 15	אורבאניזציה 51, 109, 5-254
יהדות ונצרות 93	אכסניא (hospitium) 124
היהודים ומלכות פרס 167	אנסרות 4-123
היהודים ומלכות תדמור 177	אסטרטיגי 106
כהנים ולויים 227	אפרסמון 133
כהונה גדולה 144, 226	אריסים 90
כנסת הגדולה 4-223	ארנונא 211
כתובות 23, 25, 104, 6-165, 169, 170-172,	בולאות, בולווסין 20, 50, 54 הע' 20 ו-23,
176, 183, 186	106, 6-205
לטיפונדיות 207	ביורוקרטיה 9-88, 203, 8-217
ליטורגיות 106	ב"ד של הדיוטות 79-80
ליסטים וליסטות 1-4, 63, 68	בית המקדש 238-240
המונארכיה (הרומית) 202	בית הנשיא 39-40
מטבעות 31-32, 35-38, 96-97, 176, 203	גזירות :
הע' 21	איסור מילה 10-13, 46, 56, 60, 66
המלכות הססנידית 163 ואילך	איסור הישיבה בירושלים 55, 245
המלכות הפרתית 162-163	איסור ההתגיירות 107
מלכות רומי (שקיעתה) 160 ואילך	איסור הסירוס 14
המנוי (תחומיו) 140	גזירות שמד 12-13, 43 ואילך, 56 ואילך
כת המניכיים 202	גיוס חובה 40-41
מסים (סדריהם וגבייתם) 89, 115, 120,	הגבלת ההוראה 143-144
183, 210-211, 3-232	החרמה לצרכי מלחמה 7-8
מסי קרקע בשנת שמיטה 61	הכרעה בהלכה 127
המעמד הבינוני (תורבנו) 206	הפקעת קרקעות 55
מעמד החכמים 3-142	הפרדת השלטון הצבאי מן השלטון האזרחי
המעמדות במלכות רומי 86-87	203-4

פולמוס של אספסיוס 5	המצב הכלכלי 3-2, 154 ואילך, 209, 252
פולמוס של וורוס 29	משבר כלכלי 51-52
פולמוס של קיסוס 11	„מציקים“ 245
פיאודליזם 92	המתיוונים והשלטונות 238-240
פרושים 125, 144	נכרים (טומאתם) 158
קביעת חדשים ומועדים 126	נכרים (פיתם) 8-157
קולונאטוס 52, 87, 90, 207-210	נכרים (שמנם) 157
הקיסר (קדושתו) 203, ועי' 88	נוצרים, נצרות 40-41, 53, 56, 91, 93, 259
שעבוד האכרים 52-53	הסופרים 229-231, 236
שומרונים 101-102 ועוד	סיקריקון 56, 3-122, 6-155
שומרונים (היחס אליהם) 251	הסמיכה 7-126
שאלת השמיטה 5-154	סנהדרין 38-39 ועוד
תדמור ושלטונה 51 הע' 9, 164, 168 ואילך	סרקנינים 198
תוצרת חקלאית 133	עבדים 9-228
תלמידים סמוכים על שולחן רבם 135	עברית — לשון דיבור 135
התפוצות והארץ 126	עדי החודש 154
התפוצות ומלחמת בר־כוכבא 32-33	עמי הארצות 80-83
התפוצות ורבנות א"י 76	הפוליס ומוסדותיה 191 ואילך, 204 ואילך,
תשעה באב 117	220-218